

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı

Türk İslam Sanatları Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DİYARBAKIR İLÇELERİNDEKİ ULU CAMİLER

Leyla YILDIZ
15935002

Danışman
Doç. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2019

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi Ve Sanatları Anabilim Dalı
Türk İslam Sanatları Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

DİYARBAKIR İLÇELERİNDEKİ ULU CAMİLER

Leyla YILDIZ
15935002

Danışman
Doç. Dr. Oktay BOZAN

Diyarbakır 2019

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kağıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

31/07/2019

Leyla YILDIZ

T.C
DİCLE UNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ
DİYARBAKIR

Leyla YILDIZ tarafından yapılan “**DİYARBAKIR İLÇELERİNDEKİ ULU CAMİLER**” konulu bu çalışma, jürimiz tarafından **İslam Tarihi ve Sanatları Sanatları** Anabilim Dalı **Türk İslam Sanatları** Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS tezi olarak kabul edilmiştir

Jüri Üyesinin

Unvanı Adı Soyadı

Başkan: Doç. Dr. Gül GÜLER

Üye : (Danışman) Doç . Dr. Oktay BOZAN

Üye: Dr. Öğr. Üyesi Edip YILMAZ

Tez Savunma Sınavı Tarihi: 05/07./2019

Yukarıdaki bilgilerin doğruluğunu onaylarım.

.../08/2019

Prof. Dr. Nazım HASIRCI

ENSTİTÜ MÜDÜRÜ

ÖN SÖZ

Medeniyetlerin beşiği olan Diyarbakır şehri gibi ilçeleri de şehre hakim olan medeniyetlerin dikkatini çekmiştir. Tarihin belirli dönemlerinde Diyarbakır bölgesine ve Amid şehir merkezine hakim olmak isteyen medeniyetler Diyarbakır'a bağlı olan ilçeleri de göz ardı etmemişlerdir. Günümüzde Diyarbakır'a bağlı olan ilçelerin büyük bir kısmı eskiden birçok devlete ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan Meyyafarikin (Silvan) birçok devlete başkent olmuştur. Lice (Antak), Eğil, Hazro (Tercil), Çermik, Çüngüş, Dicle ilçeleri önemli birer yerleşim yeri ve aynı zamanda Osmanlılara bağlı olan Kürt Emirliklerin yönetim merkezidir. Hem Kürt Emirlikleri tarafından hem de daha önceki dönemlerde bu ilçelerde birçok tarihi eser inşa edilmiştir. İlçelerde günümüze ulaşan ulu camiler de bu eserlerden bazılarıdır. Bu camiler o günün şartlarında o ilçedeki en büyük cami olduğundan cuma ve bayram namazları kılındığından, bu camilere "Ulu Camii" adı verilmiştir.

Bölgenin en önemli tarihi vesikaları olan incelediğimiz bu tarihi ulu camilerin birçoğu günümüzde halen kullanılmaktadır. Geçen zaman içerisinde hasıl olan ihtiyaçtan dolayı bu eserlere çeşitli eklemeler yapılmış, ulu camiler birçok değişikliğe uğramıştır. Antak Ulu Camii'nde olduğu gibi bazı ulu camiler tamamen yıktırılmış, yerine yenisi yapılmıştır. Eğil Ulu Camii'nin bulunduğu yerleşim yerinin terk edilmesi sonucunda cami de kaderine terk edilmiş ve bakımsızlıktan yıkılmış, günümüze sadece belirli kalıntıları ulaşmıştır. Yapıldıkları devrin mimari üsluplarını, ekonomik ve sosyo kültürel yapısını yansıtan bu ulu camilerin özgün hali ile korunup gelecek nesillere aktarılması yeni neslin ecdadını tanıyıp mirasına sahip çıkması açısından önemlidir.

Beni bu araştırmaya sevk eden ve bana rehberlik eden danışman hocam Doç. Dr. Oktay BOZAN'a, kitabelerin bir kısmını okuyan Prof. Dr. Abdulhamit

TÜFEKÇİOĞLU'na ve Fırat ERTEKİN'e, tezime katkı sunan eşim Prof. Dr. İrfan YILDIZ'a beni her zaman destekleyen çocuklarıma teşekkürü bir borç bilirim.

Leyla YILDIZ
Diyarbakır – 2019

ÖZET

Diyarbakır ilinin merkez dört ilçesi hariç 13 ilçesi bulunmaktadır. Bu ilçelerin bir kısmı ilk çağlardan günümüze kesintisiz olarak yerleşime sahne olmuştur. Özellikle Meyyafarikin (Silvan), Antak (Lice), Eğil, Çermik, Hani ve Ergani ilçeleri Ortaçağın önemli yerleşimlerindenidir. Etrafı surlarla çevrili olan bu ilçelerin kalelerinin de Ortaçağ İslam dönemi kaleleri arasında isimleri zikr edilmektedir. Silvan ilçesi Diyarbakır (Amid) – Bitlis kervan yollarının üzerinde bulunmasından dolayı önemli bir yere sahip olmuş ve birçok devlete başkentlik yapmıştır. Ergani ve Eğil ilçeleri Diyarbakır (Amid) Harput Kervanyolu güzergahında yer almaktadır. Tez konusu olan ilçelerde günümüze kadar birçok medeniyete ait izler görülmektedir. Bu izlerden İslam medeniyetine ait en önemli anıtlar ulu camilerdir.

Yüksek Lisans Tez çalışmam olan *Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler* adlı çalışmada Diyarbakır'ın merkez ilçeleri dışında kalan ilçelerdeki ulu camiler çalışılmıştır. Çalışmanın ilk aşamasına, doküman ve kaynak toplamakla başlanılmıştır. Bu çerçevede bölge ile ilgili bugüne kadar yayınlanan tüm eserlere ulaşılmaya çalışılmıştır. Ardından 2016 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında bölgede arazi çalışmalarına başlanılmış, bu çalışmalara 2017 yılının Temmuz ve Ağustos aylarında devam edilmiştir. Araştırmalar sonucunda Diyarbakır ilçelerinde tespit edilen ulu camilerin fotoğrafları çekilmiştir.

Yapılan çalışmanın neticesinde Diyarbakır ilçelerinde toplam 10 ilçede ulu cami olduğu tespit edilmiştir. Diyarbakır ilçelerinden Lice (Antak), Çermik (Cermug), Çüngüş (Çünküş), Dicle (Piran), Eğil (Egil), Ergani (Osmaniye), Hani (Hini), Hazro (Tercil), Kocaköy (Karaz) ve Silvan (Meyyafarikin) ilçelerinde ulu cami bulunmaktadır. Bismil, Çınar ve Kulp (Kulb) ilçelerinde ise günümüzde herhangi bir ulu caminin olmadığı tespit edilmiştir. Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerde plan düzenlemesi bakımından yeni denemeler uygulanmamıştır. İslam sanatında sevilerek uygulanan enine dikdörtgen plan şeması ağırlıklı olarak

uygulanmıştır. Bunun yanında bazilikal plan şeması ve kare planlı, tek kubbeli plan şeması da Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerde uygulanmıştır.

Antak Ulu Camii, Çermik Ulu Camii, Dicle Ulu Camii, Kocaköy Ulu Camii, Eğil Ulu Camii, Hani Ulu Camii ve Silvan Ulu Camii'nde enine dikdörtgen plan şeması uygulanmış olup mihraba paralel uzanan sahn düzenlemesi göstermektedir. Bu camilerin sahn sayısı birbirinden farklıdır. Çüngüş Ulu Camii ve Ergani Ulu Camii'nde bazilikal plan şeması uygulanmıştır. Bu camilerde sahnlar mihraba dik uzanmaktadır. Hazro Ulu Camii'nde ise kare planlı, tek kubbeli plan şeması tercih edilmiştir. İncelediğimiz ulu camilerde genellikle beşik tonoz kullanılmıştır. Silvan Ulu Camii ve Eğil Ulu Camii'nin mihrap önü bölümü ve Hazro Ulu Camii'nin harim mekanı kubbe ile örtülmüştür. Hani, Çüngüş ve Ergani ulu camilerinin örtü sisteminde ahşap merteklerin taşıdığı düz tavan tercih edilmiştir.

Tez konusu olan ulu camilerde en çok taş malzeme kullanılmıştır. Taş malzeme genelde kesme taş veya moloz taş malzeme olarak kullanılmıştır. Tuğla malzeme sadece Eğil Ulu Camii'nde kullanılmıştır. Ahşap malzeme daha çok yapıların iç örtüsünde, mahfillerinde, kapı ve pencere doğramalarında tercih edilmiştir. Diyarbakır'ın ilçelerindeki ulu camiler süsleme bakımında fakir yapılardır. Süslemeler taş süslemeler olup, geometrik, bitkisel, mukarnas ve yazı karakterlidir. İlçelerdeki ulu camilerde genelde bölgesel ve yöresel özellikler ağır basmaktadır. Silvan Ulu Camii gibi anıtsal eserlerde bu özellikler pek görülmez. Silvan Ulu Camii plan ve mekan anlayışı bakımından kendinden sonraki cami plan şemasını etkilemiştir.

Şimdiye kadar Diyarbakır ilçelerindeki ulu camileri bir bütün olarak ele alan herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Daha önceki çalışmalarda daha çok bir iki yapı ele alınarak çalışılmıştır. Bu çalışma Diyarbakır ilçelerindeki ulu camileri bir bütün ve kapsamlı bir şekilde ele alan ilk çalışma olacaktır.

Anahtar Sözcükler

Diyarbakır İlçeleri, Ulu Cami, Silvan, Antak, Hani

ABSTRACT

Diyarbakır has 13 districts beside four main districts. Some of the districts have been inhabited since early ages till today. Especially Meyyafarikin (Silvan), Antak (Lice), Eğil, Çermik, Hani and Ergani districts are the outstanding settlements of the Middle Ages. The fortresses of these districts being surrounded by walls are mentioned among the Medieval Islamic Period fortresses. For instance, Silvan district has an important place because of its location. It is on the main caravan route of Diyarbakır (Amid)- Bitlis. Silvan has been also the capital of many states. The districts of Ergani and Eğil are located on the Diyarbakır (Amid)- Harput Caravan route. The focus of the thesis is these districts and the traces of many civilizations. The most important traces among many monuments are the monuments of Islamic Civilization with its Great Mosques.

The scope of my thesis is the Great Mosques of Diyarbakır main districts and also the outlying districts. The first step of study started with getting the datas, documents and resources together. Concordantly, all the works being published about the region has been tried to attain. Afterwards in 2016 July- August surveys started in the region, and continued in 2017 July- August. Consequentially, the great mosques found in Diyarbakır districts are photographed.

And as the result of the study 10 Great Mosques are determined in the districts of Diyarbakır. The districts with Great Mosques are; Lice (Antak), Lice (Antak), Çermik (Cermug), Çüngüş (Çünkuş), Dicle (Piran), Eğil (Egil), Ergani (Osmaniye), Hani (Hini), Hazro (Tercil), Kocaköy (Karaz) and Silvan (Meyyafarikin). But the districts of Bismil, Çınar and Kulp (Kulb) lack of Great Mosques. In terms of plan arrangement no new trials have been detected at the great mosques of Diyarbakır districts. The most common plan of Islamic art; the cross-sectional rectangular plan scheme is predominantly used. In addition to this, the

basilical plan scheme and square plan, the single domed plan scheme has been used too.

Antak Ulu Mosque, Çermik Ulu Mosque, Dicle Ulu Mosque, Kocaköy Ulu Mosque, Eğil Ulu Mosque, Hani Ulu Mosque and Silvan Ulu Mosque have a transverse rectangular plan scheme and show the arrangement of the area extending parallel to the nave. The number of the naves of these mosques are different. For instance at the great mosques of Çüngüş and Ergani the basilica plan scheme has been used. The naves of these mosques extend perpendicular to the mihrab. But at great mosque of Hazro the square plan- single domed scheme was preferred. As a result of our investigation of the great mosques the usage of barrel vault has been observed. The mihrabs front part of Silvan Ulu Mosque and Eğil Great Mosque and the sanctuary of Hazro Great Mosque are covered with a dome. But on the other hand we see that at Hani, Çüngüş and Ergani Great Mosques the cover system is carried by wooden rafters.

Stone materials were used mostly in the large mosques which are the subject of the thesis. Stone material was generally used as cut stone or rubble material. Brick material was used only in Eğil Ulu Mosque. Wood material is preferred mostly in the inner covering of the buildings, at the gathering- place, door and window joinery. The large mosques in the districts of Diyarbakır are poor structures in ornamental care. The ornaments are stone ornaments and have geometric, vegetative, muqarnas and script characters. Local and regional features predominate the great mosques in the districts. Monumental monuments such as the Great Mosque of Silvan are not seen in these features. The Silvan Ulu Mosque influenced the subsequent mosque plan scheme in terms of plan and space understanding.

Up to now, there are no studies dealing with large mosques in Diyarbakır districts as a whole. In the previous studies, one or more structures were studied. This study will be the first study to examine the large mosques in Diyarbakır districts in a whole and comprehensive way.

Keywords

Diyarbakır Districts, Ulu (Great) Mosque, Silvan, Antak, Hani

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖZET	III
ABSTRACT.....	V
KISALTMALAR	IX
ÇİZİM LİSTESİ	X
FOTOĞRAF LİSTESİ	XI
GİRİŞ	1
ARAŞTIRMANIN AMACI, METODU VE TEMEL KAYNAKLARI	2
1. Araştırmanın Amacı.....	2
2. Araştırmanın Metodu	2
3. Temel Kaynaklar.....	3
BİRİNCİ BÖLÜM	
TARİHSEL ÇERÇEVE	6
1.1. DİYARBAKIR'IN COĞRAFİ KONUMU	6
1.2. DİYARBAKIR'IN TARİHÇESİ.....	7
İKİNCİ BÖLÜM	
2. ULU CAMİ MİMARİSİNİN GELİŞİMİ	11

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG	15
3.1. ANTAK ULU CAMİİ	15
3.2. ÇERMİK ULU CAMİİ.....	19
3.3. ÇÜNGÜŞ ULU CAMİİ.....	23
3.4. DİCLE ULU CAMİİ.....	26
3.5. EĞİL ULU CAMİİ	28
3.6. ERGANİ ULU CAMİİ	31
3.7. HANİ ULU CAMİİ.....	36
3.8. HAZRO ULU CAMİİ.....	43
3.9. KOCAKÖY ULU CAMİİ	54
3.10. SİLVAN (MEYYAFARİKİN) ULU CAMİİ.....	59
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM.....	70
DEĞERLENDİRME	70
4.1. PLAN VE MEKAN ANLAYIŞI	70
4.2. YAPI ELEMANLARI	74
4.3. MALZEME VE TEKNİK.....	76
4.4. SÜSLEME.....	78
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA.....	87
ÇİZİMLER.....	91
FOTOĞRAFLAR	98

KISALTMALAR

C	Cilt
çev	Çeviren
Çev.	Çeviren
DBB	Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
D.Ü.	Dicle Üniversitesi
H.	Hicri
İTÜ.	İstanbul Teknik Üniversitesi
M.	Miladi
Mad.	Madde
s.	Sayfa
S.	Sayı
ŞURKAV	Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
Vd.	Ve diğerleri
vd.	Ve devamı
YEM	Yapı Endüstri Merkezi

ÇİZİM LİSTESİ

Çizim: 1- Antak Ulu Camii Minaresi'nin Güney Cephe Görünüşü ve Kaide

Planı (Bülent Nuri Kılavuz'dan).

Çizim: 2- Çermik Ulu Camii Planı (Erbil Cömetler'den).

Çizim: 3- Çüngüş Ulu Camii Planı (İrfan Yıldız'dan).

Çizim: 4- Dicle Ulu Camii Planı (İ. Yıldız – E. Koç'tan).

Çizim: 5- Eğil Ulu Camii Planı (İrfan Yıldız'dan).

Çizim: 6- Ergani Ulu Camii Planı (Ergani Kaymakamlığı Arşivinden).

Çizim: 7- Hani Ulu Camii Planı. (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden).

Çizim: 8- Hazro Ulu Camii Planı (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

Çizim: 9- Kocaköy Ulu Camii Planı (Kocaköy Kaymakamlığı Arşivinden)

Çizim: 10- Silvan Ulu Camii Planı (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden)

Çizim: 11- Mardin Ulu Camii Planı (VGM Arşivinden).

Çizim: 12- Kızıltepe Ulu Camii Planı (VGM Arşivinden).

Çizim: 13- Ömer Şeddat Camii Planı (VGM Arşivinden).

Çizim: 14- Hani Okur Köyü Camii Planı (İ. Yıldız - M.H. Çimen'den).

FOTOĞRAF LİSTESİ

Fotoğraf:1- Diyarbakır Hava Fotoğrafı 2009 (DBB Arşivinden).

Fotoğraf:2- Diyarbakır'da İlk Yerleşimin Başladığı Amida Höyük.

Fotoğraf: 3- Antak Ulu Camii'nin Eski Hali (VGM Arşivinden).

Fotoğraf: 4- Antak Ulu Camii'nin Kitabesi.

Fotoğraf: 5- Antak Ulu Camii'nin Yerine İnşa Edilen Yeni Camii.

Fotoğraf: 6- Antak Ulu Camii'nin Minaresi

Fotoğraf: 7- Çermik Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 8- Çermik Ulu Camii'nin İnşa Kitabesi.

Fotoğraf: 9- Çermik Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 10- Çermik Ulu Camii'nin Güneybatı Görünüşü.

Fotoğraf: 11- Çermik Ulu Camii'nin İç Mekanı.

Fotoğraf: 12- Çermik Ulu Camii'nin İç Mekanı.

Fotoğraf: 13- Çüngüş Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 14- Çüngüş Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 15- Çüngüş Ulu Camii'nin Güneydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 16- Çüngüş Ulu Camii'nin Harim Mekanı.

Fotoğraf: 17- Dicle Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 18- Dicle Ulu Camii'nin Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 19- Dicle Ulu Camii'nin Son Cemaat Yeri.

Fotoğraf: 20- Dicle Ulu Camii'nin Harim Mekanı.

Fotoğraf: 21- Eğil Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 22- Eğil Ulu Camii'nin Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 23- Eğil Ulu Camii'nin Harim Mekanı.

Fotoğraf: 24- Ergani Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 25- Ergani Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 26- Ergani Ulu Camii'nin 2. ve 3. Kitabesi.

Fotoğraf: 27- Ergani Ulu Camii'nin Güney Cephesi.

Fotoğraf: 28- Ergani Ulu Camii'nin Harim Mekânı.

Fotoğraf: 29- Hani Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 30- Hani Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 31- Hani Ulu Camii'nin Güneydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 32- Hani Ulu Camii'nin Kuzeydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 33- Hani Ulu Camii'nin Avlusu.

Fotoğraf: 34- Hani Ulu Camii'nin Batı Harimi.

Fotoğraf: 35- Hani Ulu Camii'nin Doğu Harimi.

Fotoğraf: 36- Hani Ulu Camii'nin Minaresi.

Fotoğraf: 37- Hazro Ulu Camii'nin Genel Görünüşü (1970 İl Yıllığı'ndan).

Fotoğraf: 38- Hazro Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 39- Hazro Ulu Camii'nin 1. Kitabesi.

Fotoğraf: 40- Hazro Ulu Camii'nin 2. Kitabesi.

Fotoğraf: 41- Hazro Ulu Camii'nin 3. Kitabesi.

Fotoğraf: 42- Hazro Ulu Camii'nin 4. Kitabesi.

Fotoğraf: 43- Hazro Ulu Camii'nin 6. Kitabesi.

Fotoğraf: 44- Hazro Ulu Camii'nin Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 45- Hazro Ulu Camii'nin Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 46- Hazro Ulu Camii'nin Zemin Kat Mescidi.

Fotoğraf: 47- Hazro Ulu Camii'nin Harim Mekanı.

Fotoğraf: 48- Hazro Ulu Camii'nin Mihrabı.

Fotoğraf: 49- Hazro Ulu Camii'nin Minaresi.

Fotoğraf: 50- Kocaköy Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 51- Kocaköy Ulu Camii'nin 1. Kitabesi.

Fotoğraf: 52- Kocaköy Ulu Camii'nin 2. Kitabesi.

Fotoğraf: 53- Kocaköy Ulu Camii'nin 3. Kitabesi.

Fotoğraf: 54- Kocaköy Ulu Camii'nin 4. Kitabesi.

Fotoğraf: 55- Kocaköy Ulu Camii'nin Kuzeybatı Cephesi.

Fotoğraf: 56- Kocaköy Ulu Camii'nin 1. Sahını.

Fotoğraf: 57- Kocaköy Ulu Camii'nin 2. Sahını.

Fotoğraf: 58- Silvan Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 59- Silvan Ulu Camii'nin Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 60- Silvan Ulu Camii'nin Doğu Cephesi.

Fotoğraf: 61- Silvan Ulu Camii'nin Güney Cephesi.

Fotoğraf: 62- Silvan Ulu Camii'nin Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 63- Silvan Ulu Camii'nin Harim Mekanı.

Fotoğraf: 64- Silvan Ulu Camii'nin Mihrap Önü Kubbeli Bölümü.

Fotoğraf: 65- Silvan Ulu Camii'nin Ana Mihrabı.

Fotoğraf: 66- Silvan Ulu Camii'nin 2. Mihrabı.

Fotoğraf: 67- Silvan Ulu Camii'nin 3. Mihrabı

Fotoğraf: 68- Mardin Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 69- Kızıltepe Ulu Camii'nin Genel Görünüşü

Fotoğraf:70 - Silvan Karabehlül Camii'nin Genel Görünüşü.

.

GİRİŞ

Tarih boyunca birçok devleti ağırlamış olan Diyarbekir bölgesinde şehir merkezi olan eskinin Amidi ve bugünün Diyarbakır'ının yanında şehre bağlı olan ilçelerde de bu devletlere ait kültür ve uygarlıkların izlerine rastlamak mümkündür. Tarihi yolların kavşağında kalan bu ilçelerin birçok devlete başkentlik yaptığı tarihi belgelerden anlaşılmaktadır. Tarihin Meyyafarikin'i, bugünün Silvan ilçesi Mervani Devleti ve Eyyubi Devletine başkentlik yapmıştır. Eğin Osmanlı Devleti zamanında Eğin Kürt Emirliği'nin merkezidir. Atak veya Antak (Lice) Mervanilerin ve Artukluların önemli kalelerinden olup Osmanlı Dönemi'nde Antak Kürt Emirliği'nin merkezidir. Kulp Mervani, Artuklu ve Akkoyunluların önemli merkezlerinden olup Osmanlı Dönemi'nde Kulp Kürt Beyliği'nin merkezidir. Artukluların önemli merkezlerinden olan Çermik, Artukluların önemli merkezlerindendir ve aynı zamanda Osmanlı Dönemi'nde Çermik Kürt Beyliği'nin yönetim merkezidir. Bu ilçelerde hüküm süren devletler şehirlerinin etrafını surlarla çevirmişlerdir. Bu sur duvarlarının arkasında da birçok anıtsal eser inşa etmişlerdir.

639 yılında Diyarbekir bölgesinin İslam orduları tarafından feth edilmesi ile birlikte bu ilçeler de İslam kültür ve medeniyeti ile tanışmışlardır. İslam kültür ve medeniyeti çerçevesinde yapılan eserler bölgenin tarihinin ve kültürünün şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Sırasıyla Emeviler, Abasiler, Hamdaniler, Mervaniler, Selçuklular, İnaloğulları, Nisanoğulları, Zengiler, Eyyubiler, Artuklular ve Osmanlıların egemenliğinde kalan Diyarbakır'ın ilçeleri bu dönemlere ait birçok eseri bünyesinde barındırmaktadır. Tez konumuz olan ulu camiler de bu eserlerden bazılarıdır. Ulu camiler aynı zamanda İslam medeniyetinin bölgedeki mühürleri konumundadır.

Tez çalışmamız kapsamına giren ulu camiler Selçuklu, Nisanoğulları, Eyyubi ve Osmanlı döneminde inşa edilmiş olup bu ulu camiler İslam sanatında görülen çok

ayaklı ulu camilerin yöredeki uygulamalarıdır. Osmanlı Dönemi'nde Kürt Emirlikleri tarafından inşa edilen ulu camiler ise daha çok tek kubbeli planlama göstermektedir.

Diyarbakır merkezde yer alan ve aynı zamanda bir külliyein elemanı olan Diyarbakır Ulu Camii hakkında birçok araştırma yapıldığından ve merkez ilçede yer aldığından dolayı Diyarbakır Ulu Camii tez çalışması kapsamına alınmamıştır. Bu tez çalışmasında incelenen camiler merkez ilçeler dışındaki ilçelerde bulunan ulu camilerdir. Diyarbakır ilçelerindeki ulu camiler şimdiye kadar ilçelerle ilgili yapılan tez çalışmalarında tek tek ele alınmış ancak bir bütün olarak ele alınıp tanıtılmamıştır. Bu çalışmada Diyarbakır ilçelerinde bulunan tüm ulu camiler bir bütün olarak ele alınıp benzer ve farklı yönleri ortaya konmaya çalışılmıştır. Böylece her gün biraz daha tahrip olan yapıların detaylı bir şekilde belgelenip kalıcı olmaları sağlanmış ve gelecekte bu konu üzerinde çalışacak olanlara ışık tutulmuştur.

ARAŞTIRMANIN AMACI, METODU VE TEMEL KAYNAKLARI

1. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada, Diyarbakır'ın ilçelerinde bulunan ulu camilerin detaylı bir şekilde incelenerek bilimsel metotlara dayalı olarak sunulması amaçlanmaktadır. Bu amaçla Diyarbakır'ın ilçelerinde bulunan tarihi camiler olan ulu camiler ile ilgili geniş bilgiler verilmeye çalışılmıştır. Diyarbakır ilçelerindeki ulu camiler hakkında birtakım çalışmalar yapılmıştır. Genel olarak Diyarbakır ilçelerindeki bütün ulu camileri kapsayan müstakil herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Yerleşim yerlerinin değişmesi, cemaatin camilerini yenileme istekleri ve yapılan bilinçsiz onarım ve tahribatlardan dolayı bu camiler tek tek yıkılıp gitmekte veya özgün yapılarından uzaklaşmaktadır. Bu yüzden Diyarbakır ilçelerinde bulunan ulu camilerin toplu bir şekilde belgelenmesi önem arz etmektedir.

2. Araştırmanın Metodu

Diyarbakır ilçelerindeki ulu camiler hakkında arşiv ve yayın taraması yapıldıktan sonra saha çalışmasına başlanmış; çalışmada, yapılar hakkında detaylı incelemeler yapılmıştır. Çalışmanın başlangıcında ön araştırma niteliğinde, ilçeler gezilerek burada bulunan ulu camilerin mevcut durumu tespit edilmiştir. Bu süreçte konu ile ilgili makaleler, tezler ve kitaplar irdelenmiş bu kaynaklarda Diyarbakır

ilçelerindeki ulu camiler hakkında bir bilgi olup olmadığına bakılmıştır. Saha çalışmasının ilk aşamasında yapılar incelenmiş, yapıların fotoğrafları çekilmiş, planları kontrol edilmiş ve diğer belgeleme çalışmaları yapılmıştır. Ulu camilerin tarihçesi, planı, yapım tekniği, süsleme özelliği, malzemesi hakkında katalog bölümünde detaylı bilgiler vermeye çalışılmıştır. Saha çalışmasının ikinci aşamasında bir önceki çalışmada kalan eksiklikler tamamlanmıştır. Ulu camilerin mevcut durumu ve bu durumu etkileyen unsurlar tespit edilmeye çalışılmıştır. Saha çalışmasının son aşamasında elde edilen tüm bilgiler ışığında Diyarbakır ilçelerinde bulunan ulu camiler katalog hâline getirilmiştir. Elde edilen tüm veriler ve değerlendirme sonuçları, yazılı bir metin hâline getirilerek çalışma sonlandırılmıştır.

Tezin **Katalog** bölümünde tanıtılan çoğu yapının kesin inşa tarihi bilinmediğinden yapılar alfabetik sıraya göre tanıtılmıştır. **Katalogda** ele alınan bütün eserler, *Katalog No, Yapının Adı, Bulunduğu Yer, İnceleme Tarihi, Resim No, Çizim No, Tarihçesi, Kitabesi ve Yapının İncelenmesi* şeklindeki başlıklarla tanıtılmıştır.

Değerlendirme bölümünde yapılar eldeki veriler ışığında kendi aralarında ve yakın bölge mimarisiyle karşılaştırılarak *Plan ve Mekân Anlayışı, Yapı Elemanları, Malzeme ve Teknik, Süsleme*, biçiminde değerlendirilebilmiş ve sonuca gidilmiştir.

Sonuç bölümünde yapıların bölgesel ve ulusal bağlamdaki değerlerinden bahsedildikten sonra varılan sonuç belirtilmiştir.

3. Temel Kaynaklar

Diyarbakır İlçelerindeki ulu camileri bütünüyle ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Basri Konyar tarafından 1936 yılında yayınlanan **Diyarbakır Yıllığı** adlı kitapta bu ulu camilerin bir kısmı kısaca tanıtılmıştır.¹ Ulu camiler hakkında bilgi veren en önemli kaynak Rahmi Hüseyin Ünal tarafından 1975 yılında kaleme alınan "Diyarbakır İlindeki Bazı Türk-İslâm Anıtları Üzerine Bir İnceleme"² adlı kitaptır. Bu kitapta Çermik Ulu Camii, Eğil Ulu Camii, Hazro Ulu Camii ve Hani Ulu Camii hakkında bilgi verilmiştir. Bu camilerin çizim ve fotoğraflarına yer verilmiştir. Ara Altun tarafından 1978 yılında hazırlanan Artuklu Devri Türk

¹ Basri Konyar, **Diyarbakır Yıllığı**, C.3, Diyarbakır Vilayeti Yayını, İstanbul, 1936.

² Rahmi Hüseyin Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1975.

Mimarisinin Gelişimi adlı kitapta Silvan Ulu Camii, Eğil (Taciyan) Ulu Camii ve Çermik Ulu Camii hakkında bilgiler bulunmaktadır.³

İlçelerdeki ulu camiler hakkında bilgi veren diğer bir çalışma ise Şevket Beysanoğlu'nun Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi I-II⁴ adlı kitabıdır. 1998 yılında basılan bu kaynakta daha çok yapıların tarihçesi hakkında bilgi verilmiştir.

İrfan Yıldız tarafından kaleme alınan **Eğil'in Kültürel Mirası**⁵ adlı kitapta Eğil (Taciyan) Ulu Camii tanıtılmıştır. Yine İrfan Yıldız tarafından yayına hazırlanan **Hazro Ulu Camii** adlı makalede Hazro Ulu Camii geniş bir şekilde tanıtılmıştır.⁶

Gülşen Baş tarafından kaleme alınan **Geçmişinden Yitirdikleriyle Silvan Ulu Camii** kitabında Silvan ulu Camii hakkında geniş bilgiler verilmiş, yapının eski hali ile bugünkü durumu karşılaştırılmıştır.⁷ Gülşen Baş tarafından doktora tezi olarak hazırlanan ve daha sonra kitap olarak yayınlanan **Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme** adlı kaynakta Silvan, Hani ve Hazro ulu camileri üzerinde bulunan süslemeler hakkında bilgi verilmiştir.⁸

Bundan başka Erbil Cömetler tarafından hazırlanan **Çermik ve Çüngüş'teki Türk Dönemi Mimari Eserleri**⁹ adlı yayınlanmamış yüksek lisans çalışmasında Çermik ve Çüngüş ulu camileri hakkında bilgi verilmiştir.

Hatice Perihanoğlu tarafından hazırlanan **Silvan ve Hazro'daki Mimari Eserler** isimli yayınlanmamış yüksek lisans çalışmasında Silvan ve Hazro ulu camileri hakkında bilgi verilmiştir.¹⁰

Bülent Nuri Kılavuz, tarafından hazırlanan **Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri** adlı yayınlanmamış doktora çalışmasında Antak Ulu Camii, Hani Ulu Camii ve Hazro Ulu Camii minarelerini tanıtılmıştır.¹¹

³ Ara Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisi'nin Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1977.

⁴ Şevket Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi**, C.1, Diyarbakır Büyükşehir Yayınları, Ankara, 1996.

⁵ İrfan Yıldız, **Eğil'in Kültürel Mirası**, Diyarbakır Valiliği Yayını, Diyarbakır, 2012

⁶ İrfan Yıldız, "Hazro Ulu Camii", **Turkish Studies Prof. Dr. Hakkı Acun Armağanı**, Volume 9 / 10 Fall 2014, İzmir, 2014, s.1160.

⁷ Gülşen Baş, **Geçmişinden Yitirdikleriyle Silvan Ulu Camii**, Öncü Basımevi, Ankara, 2012, s. 9 vd.

⁸ Gülşen Baş, **Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2013, s.240-250.

⁹ Erbil Cömetler, "**Çermik ve Çüngüş'teki Türk Dönemi Mimari Eserleri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi") Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2004

¹⁰ Hatice Perihanoğlu, "**Silvan ve Hazro'daki Mimari Eserleri**", ("Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi") Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2004, s.28,44.

Latif Demir tarafından hazırlanan **Ortaçağ'dan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserler** adlı yayınlanmamış yüksek lisans tez çalışmasında Eğil (Taciyan) Ulu Camii ve Hani Ulu Cami hakkında bilgi verilmiştir.¹²

Tarafımdan hazırlanan Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler adlı bu tez çalışması hazırlanırken bu çalışmaların hepsinden yararlanmış ve yapılması gereken alıntılar yapılmıştır.

¹¹ Bülent Nuri Kılavuz, “**Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri**” (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2005), s. 176, 182, 185.

¹² Latif Demir, “**Ortaçağdan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserleri**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2007, s.18,30.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARİHSEL ÇERÇEVE

1.1. DİYARBAKIR'IN COĞRAFİ KONUMU

Mezopotamya'nın kuzeyinde yer alan Diyarbakır ili, Güneydoğu Anadolu'nun önemli şehirlerinden biridir ve 37° 54' 52'' N enlem; 40° 13' 50'' E boylamlarında bulunmaktadır. Kent merkezi deniz seviyesinden 650 m yüksekliktedir (Fotoğraf:1). 15.355 km²'lik bir yüzölçümüne sahip Diyarbakır şehrinin; doğusunda Batman, kuzeydoğusunda Muş, kuzeyinde Bingöl ve Elazığ, kuzeybatısında Malatya, batısında Adıyaman ve Urfa, güneyinde ise Mardin illeri yer almaktadır. Kuzeyde Toros Sıradağları, batıda Fırat Nehri ve Karacadağ, güneyde Mardin Dağları ve doğuda Batman Çayı Diyarbakır ilinin doğal sınırlarını oluşturmaktadır.¹³

Karasal İklimin hâkim olduğu kentte kuzeydeki yüksek dağlar, yazın serin havanın oluşumunu engellemektedir. Bu nedenle yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise soğuk ve az yağışlı geçmektedir.¹⁴

Tarım elverişli arazileri, hayvancılığa uygun alanları ve jeopolitik konumu ile Diyarbakır ili önemli bir noktada yer almaktadır. Bu nedenle Diyarbakır şehri, gerek günümüzde ve gerekse de geçmişte önemli bir yerleşim ve uğrak yeri olmuştur.

¹³ Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C. 1, s.25.

¹⁴ İlhan Akbulut, **Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 1998, s.5.

1.2. DİYARBAKIR'IN TARİHÇESİ

Kent nedir ve ne zaman ortaya çıkmıştır, sorusu birçok sosyolog gibi tarihçi, arkeolog ve sanat tarihçisinin uğraşdır. Kökleri binlerce yıl geriye dayanan kentleşme olgusunu çözümlemek için günümüzde de çalışmalar devam etmektedir. Yeterli olmasa da çoğu kez düzenli bir yerleşik yaşam ve surlarla çevrili bir bölge kent sayılmıştır.¹⁵

Diyarbakır yerleşik yaşamın ve üretimin başlangıcı sayılan, neolitik dönemin önemli bir merkezi olan Çayönü yerleşim yerini bünyesinde barındırmaktadır. Diyarbakır şehrinin adı, Asur hükümdarı I. Adad-Ninari (M.Ö. 1310-1281)'den kalmış olan bir kılıç kabzasında Amida olarak yazılmıştır. Bu ad M.Ö. 800, 762-726 ve 705 yıllarından kalma Asur valilerinin isimlerini bildiren belgelerde de geçmektedir.¹⁶ M.S. 359'da Diyarbakır'ı gören Antakyalı Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus, şehirden "Amida"olarak bahseder. Roma ve Bizans kaynaklarında ve Süryani eserlerinde şehirden Amid veya Amedi olarak bahsedilir.¹⁷ Şehrin en eski adı olarak belirtilen "Amid"ın ne anlama geldiği ve menşei ile ilgili çeşitli fikirler öne sürülmüştür. Ancak ilk çağlarda "Amida" veya "Amidi" adını taşıyan şehrin, "Amid" şeklinde değiştiği konusunda fikir birliği olduğu görülmektedir. "Amid" adı Türklerin burayı ele geçirmelerinden sonra da devam etmiş ve bazı Türkçe kaynaklarda "Kara Amid" veya "Kara Hamid" şeklinde de zikredilmiştir. Kara sıfatının kullanılmasının sebebi, şehri çevreleyen surların siyah bazalt taştan yapılmış olmasındandır.¹⁸

Şehir, Amida, Amid, Amidi, Amed, Amedi ve Kara Amid adlarının dışında Diyar-ı Bekr şeklinde de adlandırılmıştır. Bu adın, Hz. Osman Dönemi'nde (644-656) bölgeye yerleşen Arap kabilelerinden biri olan Bekr Kabilesinden geldiği ifade edilmektedir. Dicle kenarında yaşayan Bekir B. Vail kabilesinin yayıldığı alanlar olarak adlandırılan Diyar-ı Bekr, bölge için kullanılmıştır. Diyar-Bekr, Osmanlı Dönemi'nde Diyarbekir'e dönüşür. Amid şehri merkezi sancak olmak üzere

¹⁵ Jean-Lois Hout, Jean-Paul, Thalmann, Dominique Valbelle, **Kentlerin Doğusu**, Ali Bektaş Girgin (Çev.), İmge Kitapevi, Ankara, 2000.

¹⁶ Vedat Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, Kripto Yayınları, Ankara 2011, s.17.

¹⁷ Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır, 1970, s.106

¹⁸ Basri Konyar, **Diyarbekir Tarihi**, C.1, Diyarbekir Vilayeti Yayını, Ankara, 1936, s.14.

beylerbeyliğinin adı Diyarbekir'dir. Cumhuriyetin ilk yıllarında şehir merkezi için kullanılan Diyarbekir ismi, 1937'de ise Diyarbakır'a dönüştürülür.¹⁹

Diyarbakır'ın kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yöredeki en eski toplu yerleşmenin M.Ö.8000 sonlarına indiği saptanmıştır. Çayönü kazıları M.Ö. 5000- M.Ö.4000'de Kalkolitik; M.Ö.3000'de Tunç çağının yaşandığını ortaya çıkarmıştır.²⁰ Şehir merkezindeki ilk yerleşimin şehrin doğusunda yer alan "Fiskaya" adlı kayalığın üzerinde bulunan Amida Höyük olduğu tahmin edilmektedir²¹ (Fotoğraf:2). Amida Höyük'ün üzerinde bulunan Artuklu Sarayında Prof. Dr. İrfan YILDIZ başkanlığında 2018 yılında başlayan arkeolojik kazılarda Halaf dönemi seramikleri yoğun bir şekilde çıktığında şuandaki verilere göre bu Amida Höyük'teki yerleşimin Kalkolitik dönemde başladığı söylenebilir.

Şehir merkezine yerleşen ilk topluluğun M.Ö. 3000 tarihlerinde Hurriler olduğu ve Hurrilerin burayı başkent olarak kullandıkları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Daha sonra şehirde M.Ö. 2000 ortalarında Hurri- Mittaniler, M.Ö.1260-M.Ö.653'te Asur ve Urartular, M.Ö.653- M.Ö.625'te İskitler, M.Ö.625- M.Ö.550'de Medler, M.Ö.550-M.Ö.331'de Persler, M.Ö.331-M.Ö.323'te Büyük İskender, M.Ö. 323-M.Ö.140'ta Selevkoslar, M.Ö.140-M.Ö.85'te Partlar, M.Ö.85- M.Ö.69'da Büyük Tigran hüküm sürmüştür. M.Ö. 69'da Roma egemenliğine geçen Diyarbakır 395 yılına kadar Part-Roma, Sasani-Roma arasındaki mücadelelere sahne olmuştur. 395'te Doğu Roma toprakları içinde kalan şehir, İslam fethinin gerçekleştiği 639 yılına kadar Sasani-Bizans arasında sürekli el değiştirmiştir.²²

Hiz. Ömer'in halifeliği döneminde 636 yılında İslam orduları Suriye'yi ele geçirirler. Bizans İmparatoru Heraklius'u yenen İslam orduları El-Cezire ve Mezopotamya bölgelerindeki bazı kaleleri aldıktan sonra Amid (Diyarbakır) kalesi

¹⁹ Nejat Göyünç, "Diyarbakır", **DİA**, C.19, Diyanet Yayın Evi, İstanbul, 1994, s. 464

²⁰ Halil Kuruyazıcı, "Diyarbakır", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C.1, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, s.461.

²¹ Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır** ..., s.164.

²² Şevket Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", **Diyarbakır Müze Şehir**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.41.

önüne gelir. İyaz Bin Ganem komutasındaki ordu beş aylık kuşatmanın ardından 27 Mayıs 639 tarihinde Diyarbakır şehrini fethederler.²³

661-750 yılları arasında hüküm süren Emeviler Dönemi'nde El-Cezire bölgesindeki pek çok şehir gibi Diyarbakır da Emevi idaresi altındadır.²⁴ Emevi Devleti'nin 750 tarihinde yıkılmasından sonra şehir Abbasilerin eline geçmiştir. Abbasiler tarafından daha önce yıktırılmış olan Mardinkapı ve Dağkapı surlarının tekrar Abbasiler tarafından onarıldığı surlardaki kitabelerden anlaşılmaktadır.²⁵ 868'de Diyarbakır Bölgesi Şeyhoğulları Devleti'nin egemenliğine girmiştir. 899 yılında şehir tekrar Abbasilerin hâkimiyetine geçmiştir.²⁶ 930-980 yılları arasında Diyarbakır, Hamdânilerin idaresi altındadır. Hamdanilerden sonra 980-984 arasında, şehirde Büveyhi hâkimiyetinin olduğu görülür. 984 yılından sonra Diyarbakır ve çevresi Harbuht Kürtlerinden olan Mervanoğulları Devleti'nin egemenliğine geçmiştir.²⁷

1085 tarihinde Silvan'ın Selçuklular tarafından alınması ile bölge Büyük Selçukluların hâkimiyetine girmiştir. Diyarbakır 1093-1097 yılları arasında Suriye Selçukluları hâkimiyetinde kalmıştır. Daha sonra şehirde Nisanoğullarının egemenliği görülür. 1181 tarihinde Eyyubi Sultanı Selahaddin tarafından şehir Nisanoğullarından alınarak kendisine bağlı olan Hasankeyf Artuklularına verilmiştir. 1232 tarihinden sonra şehirde tekrar Eyyubi hâkimiyeti görülür.²⁸ 1259-1302 tarihleri arasında Diyarbakır Moğolların egemenliğine geçmiştir.²⁹

1302 tarihinde Mardin Artukluları'nın hâkimiyetine giren şehir 1394'te Timur tarafından yağma edilmiş ve 1401-1507 tarihleri arasında Akkoyunluların

²³ Vedat Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, Kripto Yayınları, Ankara 2011, s.24.

²⁴ Şevket Beysanoğlu **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.1, s.164.

²⁵ Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, s.28-29.

²⁶ Vedat Güldoğan, **Diyarbakır Tarihi**, s.29.

²⁷ Nazmi Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1982, s.51.

²⁸ İbrahim Yılmazçelik, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Türk tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995, s.4.

²⁹ Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.1. s.364-371.

hakimiyetinde kalmıştır. Diyarbakır 1470 tarihine kadar Akkoyunlu Devleti'ne başkentlik yapmıştır.³⁰

1507 tarihinde Akkoyunlu Devleti yıkılmış ve bölge Şah İsmail'in eline geçmiştir. Diyarbakır böylece Safevi hâkimiyetine girmiş ve bu durum şehrin 1515 yılında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmesine kadar devam etmiştir.³¹

Cumhuriyet'in ilanının ardından 1924 Anayasası ile birlikte il, ilçe, nahiye, kasaba, köy şeklinde düzenlenen yapılanma sonucu il haline getirilen Diyarbakır, önemini Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdürmüştür.

³⁰ Faruk Sümer, “Akkoyunlular”, **TDVİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.2, İstanbul, 1991, s.272;

³¹ M. Mehdi İlhan, **Amid (Diyarbakır)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2000, s. 83.

İKİNCİ BÖLÜM

2. ULU CAMİ MİMARİSİNİN GELİŞİMİ

Camii ve mescid kavramları Arapça “cem” kökünden türeyen, “toplayan, bir araya getiren” manasındaki câmii‘ kelimesi, ilk dönemlerde yalnızca cuma namazı kılınan büyük mescidler için kullanılan el-mescidü’l-câmii‘ (cemaati toplayan mescid) tamlamasının kısaltılmış ifadesidir. “El-Mescidü’l-câmi” kavramı, Taberânî’nin anlatımına göre Hz. Peygamber tarafından kullanılmıştır. Mescid, Arapça’da “eğilmek, tevazu ile alını yere koymak” anlamına gelen sücûd kökünden “secde edilen yer” manasında ibadet mekânını karşılamaktadır. Bir zaman sonra cuma namazının kılındığı ve içinde minber bulunan mescidler camii, minberi olmayan içerisinde cuma namazı kılınmayan küçük boyutlu ibadet mekânları ise sadece mescid olarak anılmıştır.³² Cami ve mescid ayrımı sadece Anadolu için geçerlidir.

Bilindiği üzere Müslümanların inşa ettiği ilk ibadet mekânı Kuba Mescidi’dir.³³ Hazreti peygamber Mekke’den Medine’ye hicret ettikten sonra Medine’de Mescidi Nebevi’yi inşa etmiştir.³⁴ Mescidi Nebevi’nin planı kendinden sonra ina edilen camilere örneklik teşkil etmiştir. Daha sonra halifeler döneminde de mescid yapıları ile karşılaşmaktayız. İslamiyet’in yayılmasıyla beraber Müslümanlar ele geçirdikleri bölgelerde genellikle yeni mabetler inşa etmişler veya eski ibadet mekânlarını camiye dönüştürmüşlerdir. Kahire yakınında Fustat şehrinde bulunan Amr İbn-i As tarafından yaptırılan camii (641-642), Halife Hz. Ömer’in Kudüs’te

³² Ahmet Önkale – Nebi Bozkurt , “Cami Dini ve Sosyokültürel Tarihi”, **DİA**, TDV Yayınları, İstanbul 1993, Cilt 7, s.46-56.; O. Grabar , **İslam Sanatının Oluşumu**, Nuran Yavuz (Çev.), Kanat Kitap, İstanbul 2010, s.91.

³³ Önkale - Bozkurt, “Cami Dini ve Sosyokültürel Tarihi”, s.47.

³⁴ Mehmet Şener, “Camii”, **DİA**, Cilt:7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.91

inşa ettirdiği Ömer Mescidi (638), Emevi halifesi I. Velid'in Şam'da yaptırdığı Ümeyye Camii (706-715), Abbasi Halife'si Mansur'un Bağdat'ta yaptırdığı Cami-ül Kebir (IX-X. yüzyıl) ve İspanya'daki Kurtuba Camii (785), erken İslam dönemine tarihlenen önemli ibadet mekânlarıdır.³⁵

İslâm şehirlerinde ulu camiler yer aldıkları şehrin ya da bânilerinin adıyla anıldığı gibi “cuma camisi” ve “câmi-i kebîr” gibi isimlerle de tanımlanmıştır. Ele geçirilen yerlerde önce şehirde yer alan en büyük ibadet yapısı camiye dönüştürülüp daha sonra büyük bir cami inşa ediliyordu. Erken İslam Dönemi'nde, revaklı avlulu ve çok ayaklı planda yapılan ordugâh camileri diye de adlandırılan Basra, Kûfe ulu camileriyle Kahire Fustat'ta Amr b. Âs Camii (641-642) bu tarzın ilk eserleridir.³⁶

Ulu cami olarak görülen eserlerden Emevîler Dönemi'nde inşa edilen Kudüs'teki Mescid-i Aksâ (705) mihraba dik sahlınlı ve mihrap önü kubbeli bir yapıdır. Şam Emeviyye Camii (706-715), mihraba paralel üç sahlınlı olup mihrap aksında bu sahlınları dikine kesen bir transept sahına sahiptir. Revaklı avlulu ve mihraba dik sahlınlı olan Kayrevan Sîdî Ukbe Camii'de (670-688) ise mihrap önünde iki sahlın enine gelişmiştir. Endülüs'te çok ayaklı bir ibadet mekânı sergileyen Kurtuba Ulu Camii (785) ise ilâvelerle genişletilmiştir. Abbâsî dönemine tarihlenen Bağdat Ulu Camii'nin (IX-X. yüzyıl) revaklı avlulu ve çok ayaklı bir yapı olduğu bilinmektedir. Sâmerâ'da Mütevekkil-Alellah'ın tekrar yaptırdığı Sâmerâ Ulu Camii (851) ve Sâmerâ'nın kuzeyinde kurulan Ca'feriyye'deki Ebû Dülef Camii (847-861) revaklı avlulu ve kible duvarına dik uzanan sahlınlardan oluşan ordugâh camileridir. Kahire İbn Tolun Camii (879) ise kible duvarına paralel sahlınlardan oluşmakta ve revaklı bir avluya sahiptir.³⁷

Fâtımîler Dönemi'nde yapılan Tunus Mehdiye Ulu Camii (X-XI yüzyıl) Kahire'de Ezher (970) ve Hâkim camileri (990) mihraba dik ve paralel sahlın düzenlemeleri, mihrap eksenli transept sahlın ve revaklı avlu uygulamaları ile birbirinden farklı ayrıntılar göstermektedir. Murâbitlar zamanında Cezayir'de inşa edilen El-Câmiu'l-Kebîr ve Tilimsân Ulu Camii (1082) çok ayaklı cami planına

³⁵ Semavi Eyice, "Cami", **DİA.**, Cilt:7, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, s.58.

³⁶ Nusret Çam, "Ulu Cami", **D.İ.A.**, Cilt: 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.42.

³⁷ Suut Kemal Yetkin, **İslam Mimarisi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1959, s.9-108.

sahiptirler. Muvahhidler Dönemi'nde Rabat'ta inşa edilen Hassân Camii (XII. yüzyıl) mihraba dik sahnlar ve mihrap önünde üç paralel sahn düzenlemesiyle karşımıza çıkmaktadır. Merînîler devrinde Tilimsân civarında inşa edilen Mansûre Camii (XII. yüzyıl) revaklı avlulu olup ve mihraba dik düzenlenmiş sahnlardan oluşurken, dikey sahn düzeni mihrap önünde üç paralel sahnla kesilmiştir.³⁸

Yine İran ve Afganistan coğrafyası ulu cami diye nitelendirilecek büyük boyutlu camiler barındırmaktadır. Gazneli devrinde inşa edilen Leşker-i Bâzâr Ulu Camii (XI. yüzyıl) mihraba paralel iki sahnlı ve mihrap önü kubbeli plan düzeni ile söz konusu cami planının farklı bir uygulamasıdır. Büyük Selçuklu devrinde ele alınan İsfahan Cuma Camii (VIII-XI. yüzyıl) mihrap önü kubbeli olup tekrar aynı dönemde dört eyvanlı avlulu biçime getirilmiştir. Mihrap önü kubbeli, dört eyvanlı ve revaklı avlulu tipin ilk örneği Zevvâre Cuma Camii'dir (1135). Ardistan Cuma Camii'nde de Zevvâre Cuma Camii planı yinelenmiştir. Ayrıca Gülpâyegân Cuma Camii de (1105-1118) mihrap önü kubbeli bir yapı olup XIX. yüzyılda revaklı avlulu, dört eyvanlı düzene getirilmiştir. İlhanlı Dönemi'nden Kâşân vilâyetinde Netanz Cuma Camii (1304-1305) revaklı avlulu, dört eyvanlı şemayı sürdürürken, Verâmin Cuma Camii (1322-1326) de revaklı avlulu, dört eyvanlı olup mihrap önü kubbesi ile Netanz Cuma Camii'den farklılaşır. Anadolu'da Artuklu, Dânişmendli, Saltuklu, Mengüçüklü ve Anadolu Selçuklu devrinde görülen ulu camiler mihraba dik ya da paralel sahnlı ve mihrap önü kubbeli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Erken Osmanlı dönemi ibadet mekânları ise çok birimli ya da çok kubbeli yapılar olarak ifade edilebilir.³⁹

Anadolu Selçuklu Dönemi'nde çok ayaklı ulu camiler görülmektedir. Bu dönemin başlıca örnekleri Konya Alaeddin Camii (1155-1220), Kayseri Ulu Camii (XII. yüzyıl), Niğde Alaeddin Camii (1223), Malatya Ulu Camii (1224), Divriği Ulu Camii (1228-1229) ve Sivas Ulu Camii (1197)'dir. Bu yapılar mihraba dik, paralel sahnlı veya mihrap önü kubbeli şemaya sahiptirler. Yine Güneydoğu Anadolu coğrafyasında Diyarbakır Ulu Camii (705-715) Şam Emeviye Camii (705-715)

³⁸ Robert, Hillenbrand, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, (Çev.) Çiğdem Kafesoğlu, Homer Kitabevi, İstanbul 2005, s.75-76; Çam, "Ulu Cami...", s.42.

³⁹ Mustafa Cezzar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977, s. 354-367; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitabevi, İstanbul 1993, s.43-64; Çam, "Ulu Cami...", s.42.

planını tekrarlarlarken, Silvan Ulu Camii (XI yüzyıl), Kızıltepe Ulu Camii (1204), Siirt Ulu Camii (1204) gibi eserlerde harim mekânın dikine ve enine sahnınlarla bölündüğü gibi mihrap önü kubbesi geleneğini devam ettirmişlerdir.⁴⁰

XIV. yüzyıl'da ele geçirilen şehirlerde ulu cami işlevi gören, kiliselerden dönüştürülen camilerin ve tek kubbeli mescitlerin yanı sıra Bursa Ulu Camii'den önce I. Murad'ın Bursa'da, Gelibolu'da ve Filibe'de inşa ettirdiği camilerde de farklı bir tipoloji uygulanmıştır. Bu büyük ibadet mekânlarının cuma camisi olarak düşünüldüğü, diğer bir ifadeyle Osmanlı devrinin ilk ulu camileri oldukları belirtilmiştir. Karşımıza çıkan bu tipoloji I. Murad devrinden sonra da birkaç yapıda tekrarlanmıştır. I. Murad devri ulu camilerinde orta sahnınların yüksek tutulmasının yanı sıra kubbe ile örtüldüğü, yan sahnınların/ mekânların daha alçak olup üst örtüde tonozlara yer verildiği gözlenir.⁴¹

Orta Asya ve İran'da IX. yy'dan itibaren süregelen (Nayin Cuma Camii, Merv'de Talhatan Baba Camii) çok ayaklı ve kubbeli camii geleneğinin Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı dönemi ibadet mekânlarında uygulandığı bilinmektedir. I. Bayezid ve çocukları devri bu tipolojinin Anadolu'da Osmanlı Dönemi'nde artık son örneklerin ortaya konulduğu dönem olmakla beraber I. Bayezid devri, cuma camisi olarak kubbeli ulu camilerin kent merkezlerini oluşturduğu ilk adımdır. I. Bayezid'in çocuklarından Musa Çelebi'nin inşa sürecini başlattığı, Çelebi Mehmed'in tamamlattığı Edirne Ulu Camii de çok kubbeli bir eserdir. Bu dönemlerden günümüze ulaşan kubbesiz ulu camiler de çok ayaklı, ahşap sütunlu cuma camii geleneği göstermektedirler. Ayrıca II. Murad'ın Edirne'de inşa ettirdiği Üç Şerefeli Camii geleneksel İslam camii planının gelişerek tek kubbeli orta mekân geleneğinin birleşimi olarak yorumlanmış, fetih sonrası yapılara bir temel teşkil ettiği belirtilmiştir.⁴²

⁴⁰ Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri...** s.44-84; Mahmut Akok, "Diyarbakır Ulu Camii Mimari Manzumesi", **Vakıflar Dergisi**, Sayı: 8, s.113-139; Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.102-108; Mehmet Top, "Diyarbakır Ulu Camii ve Müstemilatı", **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi** (185-227), Diyarbakır Valiliği Yayını, Diyarbakır 2011; Doğan Kuban, **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s.97-150.

⁴¹ Doğan Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007, s. 131.

⁴² Doğan Kuban, "Osmanlı Mimarlığı", **Osmanlı Uygarlığı**, (658), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2002; Kuban, **Osmanlı Mimarisi**, s. 133-143.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KATALOG

3.1. ANTAK ULU CAMİİ⁴³

Bulunduğu Yer	: Lice'nin Kabak Kaya (Antak-Atak) Köyü'ndedir .
İnceleme Tarihi	: 01.08.2017
Çizim No	: 1
Fotoğraf No	: 3-6
Tarihçesi	

Yapı günümüzde yıkılmış sadece eski durumuna ait bir fotoğraf mevcuttur (Fotoğraf:3). Caminin minaresi ise günümüzde ayakta. Caminin üzerinde eserin inşa tarihini verecek bir kitabe bulunmamaktadır. Kaynaklarda da eserin inşa kitabesi veya vakfiyesine ulaşılamamıştır. Cami hakkında bilgi veren araştırmacılar yapının minaresi üzerinde bulunan kitabeden yola çıkarak eseri Artuklu dönemine tarihlendirmişlerdir⁴⁴ (Fotoğraf:4). Caminin minaresi, üzerindeki kitabeye göre Melik Adil tarafından inşa edilmiştir. Yapı, minaresi üzerinde bulunan Artuklu dönemi kitabesinden hareketle XIV. yüzyıla tarihlendirilmiştir.⁴⁵ Ancak Mervanilerin ve Eyyubilerin önemli yerleşmelerinden biri olan Antak'taki Ulu Cami'nin çok daha önceki tarihlerde inşa edildiğini söyleyebiliriz. Cami günümüzde tamamen yıkılmış, yerine yeni bir cami inşa edilmiştir. Minare ise kısmen ayakta.

⁴³ Cami adı Osmanlı dönemine ait arşiv belgelerinde Atak Ulu Camii olarak geçmektedir. Osmanlı öncesinde Antak ismi kullanılmıştır.

⁴⁴ Beysanoğlu; **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.1, s.378-79.

⁴⁵ Beysanoğlu; **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.1, s.378-79.

Kitabesi

Antak Ulu Camii'nin minaresinin üzerinde inşa kitabesi bulunmaktadır.

İnşa Kitabesi

Minarenin birinci bölümünde kornişin altında güney ve batı cephe yer alan kitabe tek satırdan ibarettir. Arapça kitabe cel-i süslüs hatla kabartma tekniğinde yazılmıştır (Fotoğraf:4,6).

Kitabenin Metni

رب يسر ... بسمه ... هذا ما امر بعمله مولانا السلطان الملك المالك العالم

العدل المجاهد المرابط

المثاغر ابي المكرم بن الملك الصالح و شمس الدنيا سلطان

الاسلام والمسلمين بن المنصور بن الملك المظفر بن الملك السعيد بن ارتق

Okunuşu

Rabbi yessir ... besmele ... haza ma emere bi amelihi es sultan el melik el malik el alim El adil el mücahid el murabit

El mesağir ebul mükerrem bin el melik es salih eş şemsud dunya sultan

el islam vel muslimin bin el mansur bin el melik el muzaffer bin el melik es said bin Artuk

Anlamı: Ya Rab müyesser kıl ... Besmele ... Buranın yapılmasını, bilgin, mücahid, vaktini ibadetle geçiren, efendimiz, Sultan Melik Adil mutlu kral Artuk oğlu ebul mükerrem mutlu kral Melik Said oğlu Melik Muzaffer oğlu Mansur oğlu, İslam'ın ve Müslümanların sultanı, dünyanın güneşi Melik Salih buyurmuştur.⁴⁶

⁴⁶ Beysanoğlu; **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.1, s.378-79.

Yapının Tanımı

Cami yıkıldığı için mimari ve süsleme özellikleri hakkında bilgi vermek zorlaşmaktadır. Yapının yıkılmadan önceki durumunu gösteren eski bir fotoğraftan yapı hakkında kısa bir bilgi vermek mümkündür (Fotoğraf:3). Fotoğraftan yapının doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olduğu ve dıştan toprak damla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Yapı kesme taş malzemeden inşa edilmiş olup batı cephesinde daha sonraki dönemlerde yapılan onarımlarda kabayonu taş malzeme kullanılmıştır. Fotoğraftan yapının giriş kapısının güney cephede olduğu anlaşılmaktadır. Giriş kapısı, düz lentolu, dikdörtgen formlu olup dıştan bir sivri kemerle kuşatılmıştır. Kapının sağında ve solunda düz lentolu, sivri kemer formlu birer pencereye yer verilmiştir. Güneybatı köşede ise mazgal bir pencere açılmıştır. Caminin batı cephesi mazgal iki pencere açıklığı ile hareketlendirilmiştir. Fotoğraftan caminin güneyinde bir hazire olduğu anlaşılmaktadır. Yine caminin doğusunda başka bir yapının kalıntıları mevcuttur. Yıkılan caminin yerine günümüzde yeni bir cami inşa edilmiştir (Fotoğraf:5).

Caminin minaresi kuzey tarafta kuzey cephenin ortasına gelecek şekilde yerleştirilmiştir (Fotoğraf:5). Minare kare gövdeli minareler formundadır. Günümüzde minarenin üst kısmı yıkıktır. 1932 yılında minare üzerinde inceleme yapan Basri Konyar kısmen yıkık olan minarenin mevcut yüksekliğini 20 m. olarak vermiştir.⁴⁷ 2001 yılında minareyi inceleyen Bülent Nuri Kılavuz ise yıkık olan minarenin mevcut yüksekliğini 16.75 m olarak vermiştir.⁴⁸ Bu bilgilerden minarenin her geçen gün yıkılmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

Minarenin kaidesi kare planlı olup gövdeden kaval oluk ve düz silmeli bir kornişle ayrılmaktadır. Kaidenin doğu ve güney cephelerinde dikdörtgen formlu birer pencere açılmıştır. Bu pencerelerden doğudaki günümüzde minareye çıkışı sağlayan kapıya dönüştürülmüştür. Kornişin altında güney ve batı cephede taş malzemeye celi süslüs hatla kabartma tekniğinde tek satır halinde hakkedilen kitabe bulunmaktadır. Minarenin kare gövdesi günümüzde iki bölümden oluşmaktadır. Eski fotoğraflardan üçüncü bölümün varlığı da anlaşılmaktadır. Gövdenin bölümleri kaval oluk ve düz

⁴⁷ Konyar, **Diyarbakir Yıllığı...**, C.3, s.275. ; Beysanoğlu; **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.1, s.378-79.

⁴⁸ Kılavuz, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri”, s.185-186.

silmeli birer kornişle birbirinden ayrılmaktadır. Gövdenin birinci bölümünde kornişin hemen altında sivri kemer formlu, mukarnas kavsaralı birer nişe yer verilmiştir. Nişler içerden kaval silmeyle, dışardan düz ve eğik silmelerle çevrilmiştir. Birinci bölümde güney cephede kornişin üstünde kabartma tekniğinde yapılmış yarım dairesel planlı, on iki dilimli güneş saati bulunmaktadır. Güney ve batı cephede birer mazgal pencere açılmıştır. Gövdenin ikinci bölümü sade olup üçüncü bölümden kaval oluk ve düz silmeli birer kornişle ayrılmaktadır. Bu bölümün batı cephesinde mazgal iki pencere açılmıştır. Minarenin gövdesinin üçüncü bölümü yıkık olup birkaç taş sırası günümüze ulaşmıştır. Minare düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir (Fotoğraf:5).

3.2. ÇERMİK ULU CAMİİ⁴⁹

Bulunduğu Yer : Çermik Kale Mahallesiindedir.

İnceleme Tarihi : 15.08.2017

Çizim No : 2

Fotoğraf No : 7-12

Tarihçesi

Yapının üzerinde inşa kitabesi bulunmaktadır. Ancak kitabede yapının inşa tarihi bulunmamaktadır. Kitabede yapının Artuklu Sultanı Fahrettin Karaaslan zamanında Mücahidüddin adlı İlaldı tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Kitabedeki bilgilerden yola çıkarak; caminin Hısn-ı Keyfa Artukluları hükümdarlarından Fahrettin Karaaslan zamanında, İlaldı tarafından yaptırıldığını söyleyebiliriz.⁵⁰

Kitabede adı geçen Artuklu hükümdarı Fahreddin Karaaslan 1144 - 1167 yılları arasında hüküm sürmüştür. Karaaslan 1146 yılında Çermik'i hakimiyeti altına almıştır⁵¹. Kitabedeki bilgilerden hareketle Çermik Ulu Camii'nin Fahrettin Karaaslan (1146-1167) döneminde inşa edildiğini söyleyebiliriz.

Caminin harim kısmında, yapının inşa kitabesinin karşısındaki duvarında eserin onarım kitabesi bulunmaktadır. Kitabede Çermik Ulu Camii'nin, 640 h /1242-1243 m tarihinde Hacı Halid Bin Ebubekir tarafından onartıldığı belirtilmektedir.⁵²

Osmanlı Dönemi'nde Çermik Ulu Camii'nin doğu cephesine bitişik inşa edilen ve Ulu Camii'nin bir bölümü haline gelen Şah Ali Bey Camii ise Osmanlı dönemi Kürt Beyliklerinden olan Çermik Beyliği emirlerinden Şah Ali Bey tarafından 923h/ 1517 tarihinde inşa ettirilmiştir.⁵³

Eser günümüzde sağlamdır ve ibadete açıktır (Fotoğraf:7).

⁴⁹ Yapı, Camii Atik, Camii Kebir, Sultan Alaaddin Selçuk Camii adlarıyla da anılmaktadır

⁵⁰ Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki ...**, s.10-11.

⁵¹ Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır ...**, C.1, s.262-64.

⁵² Cömetler, "Çermik ve Çüngüş'teki ...", s. 7.

⁵³ Cömetler, "Çermik ve Çüngüş'teki ...", s.7.

Kitabeleri

Çermik Ulu Camii üzerinde biri inşa kitabesi, diğeri onarım kitabesi olmak üzere iki kitabe bulunmaktadır.

İnşa Kitabesi

Birinci kitabe, inşa kitabesi olup orta sahinin güney duvarında sahinlara geçiş sağlayan üç yuvarlak kemerli açıklıktan ortadaki büyük kemerin üzerinde bulunmaktadır. Çiçekli kûfî hatla kabartma tekniğinde hakkedilen kitabenin dili Arapça'dır (Fotoğraf:8).

Kitabenin Metni

مما امر بعمارة الموائى المالك العادل (؟) ولى نعم فخر الدين قرا اسلان ابن داوود ابن
سكمن ابن ارتق الى رحمة تعالى (؟) حامى (؟) الامة مجاهد الدين ايل الدى ابن ... ادام
الله (؟) ...

Okunuşu

1- Mimmâ emera bi-imâreti'l-mevlâ el-mâlik'ül-âdil (?) velî' n-ni'me

Fahreddin Kara Arslan ibni Dâvûd ibni

2- Sökmên ibni Artuk ilâ rahmet-i te'âlâ (?) hâmi'l-ümme

Mücâhidü'ddin İlaldî ibni ... (?) edâme'l-lâhü (?) ...

Anlamı: Bunun yapılmasını, efendi, malik, adil, nimetlerin sahibi Fahreddin Kara Aslan bin Davud, bin Sökmen, bin Artuk-Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun - (zamanında), müslüman cemaatinin koruyucusu, din uğruna savaşan İlaldı bin (bir kelime)-Allah (bir kelime) devamlı kılsın – emretti.⁵⁴

⁵⁴ Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki ...**, s.10; Cömetler, “Çermik ve Çüngüş'teki ...”, s.7.

Onarım Kitabesi

Yapının üzerinde mevcut olan ikinci kitabe onarım kitabesidir. Kitabe orta sahında kuzey cephede, kemer başlangıç hizasında bulunmaktadır. Kitabe cel-i süslüs hatla kabartma tekniğinde hakkedilmiştir. Kitabenin dili Arapçadır (Fotoğraf:9).

Kitabenin Metni

جدد عمارة المسجد الحاج خالد بن ابي بكر على بن الحاج عمر بن محمود في سنة
اربعين ستمائة

Okunuşu

1. Cüddide imaret-ül Mescid El-Hâc Hâlid
2. Bin Ebubekir Ali bin El-Hâc Ömer bin Mahmud. Fi sene Erba'ine sitte mie

Anlamı

Bu mescidi Hacı Halid bin Ebubekir Ali bin Hacı Ömer bin Mahmud 640 h/1242-43m yılında onarmıştır.⁵⁵

Yapının Tanımı

Camii, ilçenin batı yakasında, Kale Mahallesi'ndedir. Caminin doğu cephesi Şah Ali Bey Camii ile kapatılmıştır. Cami, kareye yakın yatık dikdörtgen planlı üç sahnalı bir düzenleme göstermektedir (Çizim:2, Fotoğraf:10).

Caminin harim mekanına batı cephede açılan kapıyla girilmektedir. Harim mekanına; Şah Ali Bey Camii'nin son cemaat yerine açılan bir kapı ve iç mekandaki kemerli açıklıklardan da girilebilmektedir. Harim mekânı içten beşik tonoz, dıştan toprak damla örtülüdür.

Caminin doğu cephesi Şah Ali Bey Camii ile kapatılmıştır. Güney cephede altta düz atkılı ikişer pencereye yer verilmiştir. Batı cephenin ortasında iç mekâna

⁵⁵ Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki ...**, s.10; Cömetler, Çermik ve Çüngüş'teki ...", s.7.

geçişi sağlayan basık kemer açıklıklı sivri kemer alınlıklı bir kapı açılmıştır. Kapının üstünde dikdörtgen formlu bir pencere açılmıştır. Güneybatı tarafta mazgal bir pencereye yer verilmiştir. Cephenin kuzeybatı tarafı sonradan yapılan bir yapıyla kapatılmıştır (Fotoğraf:10). Yapının kuzey cephesi alt kısımlarında açılan düz atkılı ikişer pencereyle hareketlendirilmiştir. Cephenin batı tarafı son yıllarda inşa edilen müstemilatla kapatılmıştır. Yapının inşasında moloz taş ve kesme taş malzeme kullanılmıştır.

Harim mekânı duvarlara ve ayaklara oturan kemerlerle birbirinden ayrılan üç sahına bölünmüştür. Sahınların genişlikleri birbirinden farklıdır (Fotoğraf:11). Sahınlar arası geçişlerdeki açıklıklar dar ve alçak tutulmuştur (Fotoğraf:12). Güneydeki sahn ile orta sahn yuvarlak kemerli birer açıklıkla Şah Ali Bey Camii'nin harim kısmına açılmaktadır. Kuzeydeki sahn ise bir kapı ile Şah Ali Bey Camii'nin son cemaat yerine açılmaktadır.

Yapının kible duvarında mihrap nişine yer verilmiştir. Mihrap nişi hafif batıya kaydırılmıştır. Beşgen formlu mihrap nişi sadedir. Nişin kavsara kısmı yarım küre formundadır. Mihrap nişinin doğusunda ve batısında birer pencere açılmıştır. Batı duvarında giriş kapısı ve bunun üzerinde de bir pencereye yer verilmiştir. Kuzey duvarında dışarı açılan iki pencere açılmıştır.

Yapı sade bir yapıdır. Yapının giriş kapısında kesme taş, diğer yerlerinde moloz taş malzeme kullanılmıştır. İç mekân duvarları sıvanmıştır.

3.3. ÇÜNGÜŞ ULU CAMİİ⁵⁶

Bulunduğu Yer : Çüngüş İlçe merkezinde Camii Kebir
Mahallesi'ndedir.

İnceleme Tarihi : 15.08.2017

Çizim No : 3

Fotoğraf No : 13-16

Tarihçesi

Yapının inşa tarihi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Yapının üzerinde yapının kuzey cephesinde bulunan son cemaat yerinin yapıya eklenmesi ile ilgili bir onarım kitabesi bulunmaktadır. Kaynaklarda da yapının inşası ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Bundan dolayı yapının ne zaman inşa edildiğini söylemek mümkün değildir. Bölgenin Müslümanlar tarafından fethi göz önüne alındığından eserin erken tarihlerde inşa edilmiş olması gerekmektedir. Üzerindeki kitabeye göre son cemaat yeri 1134 h/1722 m tarihinde Mahmud bin Abdullah tarafından camiye eklenmiştir.

Günümüzde sağlam olan yapı ibadete açıktır (Fotoğraf:13).

Kitabesi

Onarım Kitabesi

Yapının üzerinde tek kitabe bulunmaktadır. Kitabe son cemaat yerinde, ortadaki payenin kuzey yüzünde kemer başlangıç seviyesinde yer almaktadır. Altı satırdan ibaret olan kitabe celi sülüs hatla taş malzemeye kabartma tekniğinde hakkedilmiştir. Kitabenin dili Osmanlı Türkçesidir (Fotoğraf:14). Kitabe metni şöyledir.

Kitabenin Metni

شهد ان لا اله الا الله

واشهد ان محمدا عبده ورسوله

⁵⁶ Yapı, Çüngüş Camii Kebir olarak da adlandırılmaktadır

مكمل اولد... الحمد لله

... محمد بن عبدالله

تاريخ ... اربع و ثلاثين و مئة و الف

... في شهر شبان ١١٣٤...

قلم كار ابراهيم ١١٣٥

Okunuşu

Eşhedd en la ilahe illallah

Ve eşhedu enne muhammeden abduhu ve resuluhu

Mükemmel oldu ...elhamdülillah

...Muhammed bin Abdullah

Tarih ... erbeun ve selasin ve mietun ve elf

... fi şehri şaban 1134 ...

Kalemkar İbrahim 1135⁵⁷

Anlamı: Şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve yine şehadet ederim ki Muhammed onun kulu ve elçisidir. Mükemmel oldu ... Allah hamd olsun. ... Abdullah'ın oğlu Muhammed. Tarih ...bin yüz otuz dört ... şaban ayında 1134... Kalemkar İbrahim 1135.

Yapının Tanımı

Cami, Çüngüş ilçe merkezinde, ilçenin batısında, ilçeye hakim bir konumda yer almaktadır. Meyilli bir arazide inşa edilen yapının batı cephesi ile doğu cephesi arasında kod farkı bulunmaktadır (Fotoğraf:15).

⁵⁷ Kitabeyi okuyan Fırat ERTEKİN'e teşekkür ederim.

Dikdörtgen planlı caminin (Çizim:3; Fotoğraf:16) kuzey cephesinde son cemaat yerine yer verilmiştir. Son cemaat mekânı batı cephede cami cephesinden dışa taşırılmıştır. Yapının avlusuna batı tarafta açılan basık kemerli bir kapıdan girilmektedir. Son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde duvarla birleştirilmiş olan payenin ortasından açılan kapıdan, müezzin odasına girilmektedir. Son cemaat yeri doğu tarafta L şeklinde bir ayak ve harim mekanının duvarına oturan sivri kemerle dışarı açılmaktadır. Kuzey tarafı ortada kare bir ayağa ve iki yanda payelere oturan iki sivri kemerle dışarı açılmaktadır. Ortadaki payenin kuzey yüzünde son cemaat yerinin inşasına ait kitabe yer almaktadır.

Son cemaat yerinin güney duvarında ortada harime açılan bir pencere onun batısında harime açılan giriş kapısı, doğusunda ise bir mihrabiye bulunmaktadır (Çizim:3).

Yapının doğu cephesi üç pencere, güney cephesi iki pencere ile hareketlendirilmiştir. Batı cephe sağırdır. Yapının üst örtüsünün özgününde içte ahşap merteklerin taşıdığı düz tavan, dıştan ise toprak damla örtülü olduğu tahmin edilmektedir. Günümüzde yapının örtüsü içten ve dıştan beton tabliyedir.

Kuzey cephede açılan basık kemerli bir kapı açıklığıyla girilen harim mekânı dikdörtgen planlı olup mihraba dik uzanan tek sahından oluşmaktadır (Çizim:3; Fotoğraf:16). Harimin kuzey duvarında son cemaat yerine açılan dikdörtgen formlu giriş kapısı ve pencere bulunmaktadır. Doğru duvarında dışarı açılan sivri kemer açıklıklı üç pencereye yer verilmiştir. Güney duvarında yarım daire planlı mihrap nişi bulunmaktadır. Mihrapta herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Güney duvarında mihrabın üst kısmına denk gelecek şekilde düzenlenmiş dikdörtgen formlu iki pencere açıklığı yer almaktadır. Harimin batı duvarı sağır tutulmuştur. Yapının minberi özgün değildir.

Moloz taş malzemeden inşa edilen yapının pencere sövelerinde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapı içten ve dıştan sıvanmış olup içten aynı zamanda boyanmıştır.

3.4. DİCLE ULU CAMİİ⁵⁸

Bulunduğu Yer : İlçe merkezinde, Yeşilyurt Mahallesi'ndedir.

İnceleme Tarihi : 25.08.2017

Çizim No : 4

Fotoğraf No : 17-20

Tarihçesi

Yapının üzerinde tarihini verebilecek herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Kaynaklarda da yapının inşası ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Eser geçirdiği onarımlardan dolayı günümüzde XVIII. yy yapılarının özelliklerini yansıtmaktadır.⁵⁹ Ancak cami XVIII. yüzyıldan çok önce inşa edilmiş olmalıdır. Esere günümüzde betonarme bir son cemaat yeri, abdest alma yeri eklenmiştir.

Yapının Tanımı

Yapının dış cepheleri sade tutulmuş olup sıvanmıştır (Fotoğraf:17), Kuzey cephede özgününde iki sivri kemerle dışarı açılan son cemaat yerine yer verilmiştir. Günümüzde son cemaat yerinin önüne betonarme bir ek yapılarak kuzey cephe kapatılmıştır. Caminin doğu cephesi iki pencere ile hareketlendirilmiştir. Güney cephesinde basık kemer açıklıklı iki pencereye yer verilmiştir. Batı cephede dikdörtgen formlu bir pencere açılmıştır (Fotoğraf:18).

Yapı son cemaat yeri ile tek sahnalı harim mekânından ibarettir. Son cemaat yeri doğu- batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup aynı yönde beşik tonozla örtülüdür (Çizim:4; Fotoğraf:19). İki sivri kemerle önündeki mekâna açılmaktadır. Son cemaat yeri kuzey taraftan özgününde iki sivri kemerle dışarı açılmaktaydı. Kemerlerin oturduğu ayağın ortasında yuvarlak kemerli kör bir niş yer almaktadır. Son cemaat yerinin doğu ve batı duvarında dikdörtgen planlı birer pencere açılmıştır. Özgününde son cemaat yerinin güney duvarının ortasında açılan bir kapıdan harim

⁵⁸ Yapı halk arasında Dicle Camii Kebir olarak da adlandırılmaktadır.

⁵⁹ İrfan YILDIZ, "Diyarbakır'ın Dicle İlçesi'nde Yeni Tespit Edilen Kültür Varlıkları", **Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, C. II. Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2012, s. 881.

kısmına geçilmekteydi. Bu duvar günümüzde harime açılan yuvarlak kemerli üç açıklıkla hareketlendirilmiştir. Son cemaat yerinin güney duvarının orta kısmında yuvarlak kemerli yarım daire planlı mihrabiye nişine yer verilmiştir.

Caminin harim mekânı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup üzeri aynı yönde uzanan beşik tonozla örtülüdür. Harimin doğu ve batı duvarında dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Doğu duvarında dikdörtgen formlu bir niş vardır. Kible duvarının ortasında yuvarlak kemerli yarım daire planlı mihrap nişi yer almaktadır. Mihrap nişi sadedir (Çizim:4; Fotoğraf:20). Mihrap nişinin sağında ve solunda yuvarlak kemerli birer pencere mevcuttur. Mihrabın doğusunda dikdörtgen formlu bir niş bulunmaktadır.

Caminin minaresi Cumhuriyet Dönemi'nde yapıya eklenmiş olup kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli bir forma sahiptir.

3.5. EĞİL ULU CAMİİ⁶⁰

Bulunduğu Yer : Eski Eğil yerleşmesinde, kalenin güneyinde dış surların üzerindedir.

İnceleme Tarihi : 14.07.2017

Çizim No : 5

Fotoğraf No : 21-23

Tarihçesi

Eğil Kalesi'nin güneyinde dış sur duvarının üstünde inşa edilmiş olan (Fotoğraf:21) yapının üzerindeki kitabeleri günümüze ulaşamamıştır. Yazma kaynaklarda veya arşivlerde yapının inşası hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Bu nedenle eser üzerinde inceleme yapan araştırmacılar eserin inşası hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir.

Basri Konyar, Artukluların, bölgede hüküm sürdükleri XII. yüzyılı baz alarak, yapıyı XII. yüzyıla tarihlendirmiştir.⁶¹ Oktay Aslanapa, bölgedeki camilerde en çok kullanılan bir plan şeması olan mihrap önü kubbeli ve mihraba paralel sahnılardan oluşan yapı tipinin Şam Emeviye geleneğinden esinlenerek genellikle Artuklu dönemi camilerinin plan şemasında uygulandığını ve bu camilerin büyük bir kısmının da XII. yüzyıl eseri olduğunu belirterek eseri, XII. yüzyıla tarihlendirmiştir.⁶²

Ara Altun ise inşa tekniği ve plan şemasından yola çıkarak, eseri XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın ilk çeyreğine tarihlendirmiştir.⁶³ Rahmi Hüseyin Ünal, gerek plan şemasından, gerekse de o dönemde bulunduğu kitabe parçasındaki yazı stilinin Diyarbakır surlarındaki 1155 tarihli bir kitabe ile olan benzerliğinden hareketle, camiyi XII. yüzyılın ikinci yarısına Nisanoğulları dönemine

⁶⁰ Eser araştırmacılar tarafından Tacıyan Ulu Camii olarak da adlandırılmıştır. Esere neden bu isim verildiği belirtilmemiştir. Bkz; Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki ...**, s.25, Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri ...**, s.244–245

⁶¹ Konyar, **Diyarbakır Yıllığı**, C.3, s.275.

⁶² Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999, s.103–108.

⁶³ Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri ...**, s.244–245.

tariflendirmiştir.⁶⁴ Şevket Beysanoğlu da yapıyı XII. yüzyılın ikinci yarısına Nisanoğulları dönemine tarihlelendirmektedir.⁶⁵

Yapı üzerinde araştırma yapan İrfan Yıldız eserin, mihrap önü kubbesi özelliği ve enine dikdörtgen plan şemasını yansıttasından yola çıkarak, Eğil Ulu Camisi'nin XII. yüzyılda inşa edilmiş bir Artuklu camisi olabileceğini belirtmektedir.⁶⁶ Eğil Ulu Cami plan şeması bakımından Nisanoğulları dönemi eseri olan Diyarbakır Hz. Ömer Camii ile benzerlik göstermektedir. Yapıya ait eski fotoğraflarda cami üzerinde bulunan kitabenin yazı sitili, Eğil Nebi Harun Türbesindeki Nisanoğlu dönemi kitabesindeki yazı stili ile benzerdir. Bu bilgilerden hareketle Eğil Ulu Camii'nin Rahmi Hüseyin Ünal ve Şevket Beysanoğlu'nun belirttiği gibi Nisanoğulları Dönemi'nde XII. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olduğunu söyleyebiliriz.

Cumhuriyet Dönemi'nde eski Eğil yerleşim yeri terk edilerek ilçe bugünkü yerine taşınınca cami de bakımsızlıktan yıkılmıştır. Günümüzde sadece yapının kuzey ve güney beden duvarları kısmen ayakta kalmıştır (Fotoğraf:21).

Yapının Tanımı

Cami, dış kalenin güney surları üzerine inşa edilmiştir (Fotoğraf:21). Doğu – batı doğrultusunda enine dikdörtgen planlı olan cami, dıştan 31.00 X 8.60 m ölçülerindedir (Çizim:5). Tek sahnalı bir planlama gösteren yapının inşasında moloz taş ve kesme taş malzeme kullanılmıştır. Eserin örtüsünde ise tuğla kullanılmıştır. Kalan izlerden eserin mihrap önü bölümünün kubbe, yan bölümlerinin ise tonoz ile örtülü olduğu anlaşılmaktadır.

Kalan izlerden ve eski fotoğraflardan eserin kuzey cephesinin ortasında, kapı açıklığının bulunduğu anlaşılmaktadır. Kapı, dışarıdan bir sivri kemerle kuşatılmıştır. Kapının sağında ve solunda üç dilimli kemerli, yarım daire formlu, birer mihrabiyye yer verilmiştir. Cephenin kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerinde birer pencere açılmıştır. Pencerele dikdörtgen formlu olup sivri kemer açıklıklıdır (Fotoğraf:22).

⁶⁴ Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki...**, s.25.

⁶⁵ Beysanoğlu; **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, s.

⁶⁶ İrfan Yıldız, **Eğil'in Kültürel Mirası**, Diyarbakır Valiliği Yayını, Diyarbakır, 2012, s.244–245.

Caminin sur duvarları üzerinde inşa edilen güney cephesi, orta kısımda dikdörtgen bir kütle şeklinde dışarı taşıntı yapan mihrap duvarıyla hareketlendirilmiştir. Mihrap çıkıntısının sağında ve solunda dikdörtgen formlu, sivri kemer açıklıklı ikişer pencereye yer verilmiştir. Kalan izlerden, yapının kuzey tarafında bir avlunun olduğu anlaşılmaktadır. Eserin doğu ve batı cephesi yıkılmıştır.

Kuzey cephede açılan dikdörtgen formlu giriş kapısından, harim kısmına girilmektedir. Harim bölümü mihraba paralel uzanan tek sahından oluşmaktadır (Çizim:5). Kalan izlerden ve yapıya ait eski fotoğraflardan harimin orta bölümünün, mihrap önü kısmının tromp geçişli bir kubbe, yan bölümlerinin ise birer beşik tonozla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Yapının üst örtüsü, ortada iki kemerle desteklenmiştir (Fotoğraf:23). Harimin kible duvarının ortasında yarım daire planlı, sivri kemer formlu mihrap nişi bulunmaktadır. Nişin sivri kemeri, silmelerle hareketlendirilmiştir. Mihrabın kavsara kısmı, çeyrek küre şeklinde tasarlanmıştır (Fotoğraf:23). Harimin güney duvarında dört adet, kuzey duvarında ise iki adet sivri kemer açıklıklı pencereye yer verilmiştir.

Caminin minaresi bulunmamaktadır.

3.6. ERGANİ ULU CAMİİ

Bulunduğu Yer : İlçe merkezinde, Saray Mahallesi'nde Çifte Pınar Caddesindedir.

İnceleme Tarihi : 17.08.2017

Çizim No : 6

Fotoğraf No : 24-28

Tarihçesi

Caminin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Caminin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeden eserin 1946 tarihinde onarıldığı anlaşılmaktadır. Eski Ergani yerleşimi bugünkü makam dağının bulunduğu mevkidedir. Bu günkü Ergani'nin bulunduğu yerin adı Osmaniye'dir. Osmaniye'nin kuruluşu XIX. yüzyılın ikinci yarısıdır. Dolayısıyla cami de XIX. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiş olmalıdır (Fotoğraf:24).

Kitabeler

Eserin batı cephesinde 3 adet kitabe bulunmaktadır. Giriş kapısının üstündeki kitabe yapının onarım kitabesidir. Diğer iki kitabe ise devşirme kitabe olup başka yerden getirilip buraya yerleştirilmiştir. Bu iki kitabeden biri hadis içerikli kitabedir.

Onarım Kitabesi

Birinci kitabe harım mekânına girişi sağlayan giriş kapısı üstündeki kitabedir. Kitabe caminin onarım kitabesidir. Yapının 1946 yılında onarıldığı kitabede belirtilmektedir. Kitabe cel-i sülüs hatla kabartma tekniğinde yazılmıştır. Beş satırdan ibaret olan kitabenin dili Osmanlı Türkçesi'dir (Fotoğraf:25).

Kitabenin Metni

1. جامعن محك سيعنه باد اولانى
2. الهى قل نصيب آكا جنانى
3. اهل خيرك ايت قبول احساننى

4. مغفرت قل ياقم نار جاننى

5. سنه ١٩٤٦

Okunuşu

1. Caminin muhik sayine badi olanı

2. İlâhi kıl nasib ana cinanı

3. Ehli hayrın et kabul ihsanını

4. Mağfiret kıl yakma nara cananı

5. Sene 1946.

Anlamı: Caminin yapımına gerçek sebep olanı yarabbi ona cenneti nasib et. İyilik ehlinin iyiliğini kabul et. Bağışla ateşte yakma sevgiliyi. Sene 1946.

İkinci kitabe batı cephenin güney tarafındadır. Kitabe silindirik iki sütunceye oturan bir kaş kemer içinde yer almaktadır. Kitabe devşirme olup mermer malzeme üzerine Arapça olarak cel-i sülüs hatla yazılmıştır. Yarım olan kitabe hükümdar sıfatını içermektedir. Yanlardan dilimli kemerli bir kartuşla sınırlandırılmıştır. İki kartuş arasına gelen yerde ise palmet ve rumilerden oluşan bir süsleme mevcuttur. Bunun altında bir saat motifine yer verilmiştir. Rakamlar Arapça olup akrep ve yelkovan saat 07.00’yi işaret etmektedir.⁶⁷ (Fotoğraf:26).

Kitabenin Metni

لملك المظ

⁶⁷ İrfan Yıldız vd., “Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması-2012 Ergani-Çınar İlçeleri”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1.**, Muğla, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014, s.128.

Okunuşu

Li melikil muzef⁶⁸

Anlamı: Muzaffer olan melik için.

Dini İçerikli Kitabe

Üçüncü kitabe, ikinci kitabenin güneyinde bu kitabenin bitişiğindedir. Kitabe celi sülüs hatla Arapça olarak yazılmış olup 3 satırdan oluşmaktadır. Kitabenin içeriği hadis-i şeriftir (Fotoğraf:26).

Kitabenin Metni

1. قال عليه السلام
2. من اراد الحج فل يعجل
3. محمد بن محمد

Okunuşu

1. Kale aleyhisselam
2. Men erade'l hecce fel yuaccil
3. Muhammed bin Muhammed

Anlamı: Aleyhisselam dedi hacetmek isteyenler acele etsin. Muhammed oğlu Muhammed

Yapının Tanımı

Kuzey-güney yönünde eğimli bir arazi üzerine inşa edilen cami, kuzey - güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Yapı, mevcut plan şeması bakımından çok ayaklı ulu cami plan şemasını yansıtmaktadır. Eser onarımlar geçirerek günümüze ulaşmıştır. Bundan dolayı özgün planında bazı değişiklikler olmuştur. Cami mihraba dik uzanan iki sahınlı plan şemasını yansıtmaktadır (Çizim:6). Caminin birisi

⁶⁸ Devşirme malzeme olarak başka yerden getirilip burada kullanılan bu kitabenin mevcut halinde cümle Muzaf diye bitiyor. Bunun Muzaffer olması gerekiyor.

kuzeyde diğeri kuzeybatıda olmak üzere 2 adet giriş kapısı bulunmaktadır. Caminin doğusuna ihtiyaca binaen bir mekân daha eklenmiştir.

Yapının kuzey cephesinin ortasında giriş kapısı bulunmaktadır. Kapının üstünde ve her iki yanında düz lentolu üç pencere yer almaktadır. Yapının doğu cephesi önünde inşa edilen binadan dolayı kısmen kapatılmıştır. Doğü cephe özgün olmayıp yapıya sonradan eklenen ek mekânın doğü cephesidir. Bu cephe düz lentolu üç pencere ile hareketlendirilmiştir. Ek mekânın içinde kalan yapının özgün doğü cephesi de üç pencereyle dışarı açılmaktaydı. Bu pencerelerden ikisi günümüzde ek mekâna açılan kapılara dönüştürülmüştür.

Ana caddeye bakan güney cephe yapının en itinalı ve en süslü cephesidir (Fotoğraf:27). Cephede altta beşi özgün hârim mekanına, ikisi sonradan ilave edilen mekana açılan yuvarlak kemerli yedi pencereye, üstte ise beyzi formlu bir pencereye yer verilmiştir. Cephe yatay bir silme ile iki bölüme ayrılmıştır. Pencerelerin etrafında rüstik tarzda taş uygulaması görülmektedir. Kemerleri kuşatan taşların uç kısmı sivridir, diğeri taşlar ise dörtgen formda olup hepsi düzgün kesme taştır. Üstte yer alan oval pencere iki sütunceye oturan bir kaval silme ile kuşatılmıştır. Pencerenin kenarından üçgenlerden oluşan dairesel bir süsleme kuşağı bulunmaktadır. Güney cephede mihraba denk gelen yerde ise iki renkli taş uygulamalı birer plasterin ortasında silindirik formlu iki sütunceye oturan bir kaş kemerin içinde iki renkli taştan 16 kollu bir yıldız ile hilal motifi dikkati çekmektedir. Yıldızın ortasında ise bir gülbezek vardır. Kaş kemerin kilit taşında ise cepheden taşıntılı bir yelpaze bulunmaktadır (Fotoğraf:27).

Eserin batı cephesi kapı, pencerelerle hareketlendirilmiştir. Kuzeybatı köşede harim mekânına açılan basık kemer açıklıklı giriş kapısı bulunmaktadır. Kapı dıştan dikdörtgen bir çerçeveye kuşatılmıştır. Kapının üstünde onarım kitabesi mevcuttur. Kapının güneyinde altta düz lentolu dikdörtgen formlu beş adet pencere, üstte ise yine düz lentolu dikdörtgen formlu daha küçük boyutlu bir pencere yer almaktadır. Pencerelerin güneyinde ise iki adet kitabe yer almaktadır. Kitabelerden biri silindirik iki sütunceye oturan bir kaş kemer içine alınmıştır.

Caminin kuzeydoğusunda üzerindeki bilgilere göre Kayserili Nuh Ali Usta tarafında 1953 yılında yapılan kare kaideli silindirik gövdeli tek şerefeli minaresi bulunmaktadır.

Caminin harim mekanına kuzey cepheden ve kuzeybatı cepheden açılan birer kapıdan girilmektedir. Harim mekânı mihraba dik uzanan iki sahınlı bir planlama göstermektedir. Harimin üzeri içten ahşap kirişlerin taşıdığı düz tavan, dıştan kırma çatı ile örtülüdür (Fotoğraf:28). Harimin kuzey tarafında üç ahşap destek üzerine oturan mahfil bulunmaktadır.

Harimin kible duvarının orta kısmında mihrap nişi, mihrap nişinin her iki yanında yuvarlak kemer formlu ikişer pencere bulunmaktadır. Harimin batı duvarı düz lentolu beş pencere ile hareketlendirilmiştir. Doğu duvarında ise doğusundaki ek mekâna açılan düz lentolu iki kapı açıklığı ve düz lentolu bir pencere vardır.

Harimin kible duvarının tam ortasında bulunan mihrap nişi yarım daire planlı ve yuvarlak kemerlidir. Niş ve kavsara iri bir kaval silme ile sınırlandırılmıştır. Kavsara yüzeyinde iki renkli taştan 16 kollu bir çiçek motifi bulunmaktadır. Niş her iki yandan birer kaval silme ile kuşatılmıştır. Bu silmeler başlıklı olup ortadan boğumludur. Bu silmelerin her iki yanında da püskül şeklinde birer kaval silme daha mevcuttur. Ancak bunlar yarıda kesilmektedir.

Caminin inşasında moloz taş malzeme kullanılmıştır. Kapı ve pencere kenarlarında ve kemerlerinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır.

3.7. HANİ ULU CAMİİ

Bulunduğu Yer : Hani ilçe Merkezindedir.

İnceleme Tarihi : 21.07.2017

Çizim No : 7

Fotoğraf No : 29-36

Tarihçesi

Hani Ulu Camii'nin üzerinde inşâ tarihini verecek herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. Kaynaklarda eserin kesin inşa tarihi ile ilgili bilgilere ulaşmak mümkün değildir. Ancak yapının üzerinde günümüzde iki onarım kitabesi mevcuttur. Bu kitabelerden caminin iki defa onarım gördüğü anlaşılmaktadır. Eser Osmanlı Dönemi'nde onarıldığı için o dönemin özelliklerini göstermektedir.

Yapı hakkında araştırma yapan Ara Altun, Rahmi Hüseyin Ünal ve Şevket Beysanoğlu yapının kesin inşa tarihi ve döneminin bilinmediğini ancak kesin olmamakla beraber yapının Artuklu dönemi eseri olabileceğini belirtmişlerdir.⁶⁹

Ulu Camii'nin üzerinde iki onarım kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabelerden birincisi H.1067/M.1656-1657 tarihli olup minarenin çatıdaki giriş kapısı üzerindedir. Kitabede minarenin H.1067 yılında yenilendiği belirtilmektedir. H.1093/M.1682 tarihli ikinci kitabe yapının giriş kapısı üzerindedir. Kitabede yapının H.1093 tarihinde yenilendiği anlaşılmaktadır.

Yapı Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından 1972 ve 2005 yıllarında onarılmıştır. Eser günümüzde sağlamdır ve ibadete açıktır (Fotoğraf:29).

Kitabeleri

Onarım Kitabeleri

Caminin iki onarım kitabesi bulunmaktadır.

⁶⁹ Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki...**, s.45; Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri...**, s.250; Beysanoğlu, **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.2, s.674.

1. Kitabe: Bu kitabelerden ilki minarenin çatıdaki giriş kapısı üzerindedir. Taş malzemeye cel-i sülüs hatla kabartma tekniğiyle iki satır halinde hakkedilen kitabenin dili Arapça'dır.⁷⁰

Kitabenin Metni

1. جدد في سنة سبع
2. وستين و الف

Okunuşu

1-Cedide fi sene seb'a

2- Ve sittin ve elf

Anlamı: Bin atmış yedi yılında yenilenmiştir.

2. Kitabe: Yapıya ait ikinci kitabe batıdaki harim bölümünün giriş kapısı üzerindedir. Arapça kitabe taş malzemeye kabartma tekniğinde cel-i süslüs hatla iki satır olarak hakkedilmiştir (Fotoğraf:30).

Kitabenin Metni

1. و جدد في سنة ثلث و تسعين و الف
2. سنة ١٠٩٣

Okunuşu

1-Ve cedide fi sene selase ve semanine ve elf

2- Sene 1093

Anlamı: 1093 yılında yenilenmiştir.

Yapının Tanımı

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir kütleden oluşan eser, 18.95x21.84 m. lik bir alanı kaplamaktadır (Çizim:7). Arazinin eğiminden dolayı güney tarafta iki

⁷⁰ Beysanoğlu; **Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...**, C.2, s.674.

katlı fevkani bir özellik gösteren caminin alt katında dükkanlar, üst katında revaklı avlu ve gerisindeki iki bölümden meydana gelmektedir (Çizim:7; Fotoğraf:31). Caminin harim kısmı ise iki ayrı bölümden ibarettir. Avlunun kuzeyindeki bölüm mihraba paralel uzanan iki sahnalı bir planlama gösterirken, batısındaki harim mekanı ise mihraba paralel uzanan üç sahnalı bir planlama göstermektedir (Çizim:7).

Caminin güney cephesi bir sıra dükkan üzerine kurulmuş fevkâni yapısıyla dikkat çekmektedir. Alt kat dükkanlara açılan basık kemer formu üç kapı ve bir pencereyle hareketlendirilmiştir. Dükkanların bulunduğu alt katın inşasında moloz taş malzeme kullanılmıştır. Kapı ve pencerelerin kemerlerinde ise kesme taş malzeme tercih edilmiştir (Fotoğraf:31). Güney cephenin üst katı revakın üç sivri kemer açıklığıyla hareketlendirilmiştir. Revakın saçak kısmı bir sıra taş konsolla hareketlendirilmiştir. Cephenin güneybatı tarafı harim mekanının iki katlı pencereleri ile hareketlendirilmiştir. Altta basık kemer açıklıklı, sivri kemer alınlıklı dört pencereye, üstte ise sivri kemer açıklıklı, daha küçük boyutlu beş pencereye yer verilmiştir. Alt kat pencerelerinin basık kemerleri baklava dilimi şeklindeki motiflerle süslenmiştir. Cephe taş konsollara oturan bir silme saçak ile sonlanmaktadır (Fotoğraf:31).

Hani Ulu Camii'nin güney cephesinden sonraki en hareketli cephesi, doğu cephesidir. Yapının avlusuna girişi sağlayan kapı bu cepheden açılmıştır. Cephe daha sonraki dönemlerde yapılan müdahalelerle özgünlüğünü kısmen kaybetmiştir. Doğu cephenin güneydoğu tarafında avlu giriş kapısına ve iki pencereye yer verilmiştir (Fotoğraf:31). Avluya geçişi sağlayan kapı basık kemer girişli, sivri kemer alınlıklıdır. Kapı dıştan bir sivri kemerle kuşatılmıştır. Kapının güneyinde altta basık kemer açıklıklı, dikdörtgen formu bir pencereye üstte ise sivri kemer açıklıklı bir pencereye yer verilmiştir. Cephenin bu kısmının inşasında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Doğu cephenin kuzeydoğu tarafı güneydoğu tarafa göre farklılık göstermekte olup moloz taş malzemeden inşa edilmiştir. Cephenin bu kısmı fazla müdahale görmüştür. Doğu cephenin kuzeydoğu tarafında sonradan açılan bir kapı ve iki pencere bulunmaktadır. Basık kemer açıklıklı, dikdörtgen formu kapı kadınlar mahfiline girişi sağlanmaktadır. Kapının güneyinde yer alan pencere de basık kemer açıklıklı olup dikdörtgen formudur. Üstte açılan pencere basık kemer

açıklıklı olup dikdörtgen formludur. Sonradan açıldığı beli olan pencerenin basık kemeri düzensiz olup pencere yapının diğer cephelerinde açılan üst kat pencerelerine göre daha büyük boyutludur. Doğu cephe taş konsollara oturtulmuş saçak bir silme ile sonlanmaktadır (Fotoğraf:31).

Yapının kuzey cephesi sağır tutulmuştur. Kod farkından ve zamanla yol seviyesinin yükselmesinden dolayı cephe kısmen kapanmıştır. Kuzey cephe de diğer cephelerde olduğu gibi taş konsollu bir saçakla sonlanmaktadır. Cephede kesme taş ve moloz taş malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf:32).

Batı cephe en az müdahale gören cephelerden biridir. Cephenin kuzeybatı kısmına, minareden sonraki kısmına günümüzde ek bölüm eklenmiştir. Cephede sivri kemer açıklıklı iki pencereye yer verilmiştir. Kuzeybatı köşede yapının kare formlu minaresi yer almaktadır. Minare sonradan yapılan eklemelerden dolayı günümüzde özgün yapı ile sonradan yapılan ekin ortasında kalmıştır. Cephede kesme taş malzeme kullanılmıştır. Cephe diğer cephelerde olduğu gibi bir sıra taş konsolun taşıdığı saçakla son bulmaktadır (Fotoğraf:32).

Avluya doğu cepheden açılan, güneyden sekiz basamaklı, kuzeyden iki basamaklı bir merdivenle çıkılan taç kapıdan girilmektedir. Avlunun güneyinde üç gözlü revağa yer verilmiştir. Revak, avluya ortada iki dikdörtgen payeye, yanlardan ise duvara bağlı payelere oturan üç sivri kemerle açılmaktadır. Revak güney tarafta ortada iki sütuna, yanlarda duvarlara oturan sivri kemerlerle dışarı açılmaktadır. Sütunların başlıkları mukarnaslarla süslenmiştir. Yapının oturtulduğu arazi kuzey-güney doğrultusunda eğimli olduğundan revak dükkânlar üzerine oturtulmuştur. Revakın üzeri özgününde ahşap hatılların taşıdığı düz damla örtülüydü. Günümüzde ahşap direk görünümlü beton kirişlerin taşıdığı düz damla örtülüdür (Çizim:7; Fotoğraf:33).

Ulu Camii'nin harim mekânı iki ayrı bölümden ibarettir. Avlunun kuzeyindeki bölüm mihraba paralel uzanan iki sahınlı bir planlama gösterirken, batısındaki harim mekânı ise mihraba paralel uzanan üç sahınlı bir planlama göstermektedir (Çizim:7). Harim mekânlarına, avlunun kuzey ve batı köşesinde açılmış olan iki kapı açıklığı ile girilmektedir.

Batı tarafta yer alan harim bölümüne avlunun kuzeybatı köşesinde açılan basık kemer Formlu bir kapıdan girilmektedir. Kapı dıştan üç dilimli kemerle kuşatılmıştır. Kapının üç dilimli kemer alınlığında bir onarım kitabesi ve sekiz kollu yıldız formlu üç adet gülbezek motifi bulunmaktadır.

Bu giriş kapısından harim bölümüne girilmektedir. Harim bölümü ortada iki sıra halinde ikişer, toplamda dört dikdörtgen payeye, yanlarda duvarlara bağlı payelere oturan iki sıra üçer kemerle kible duvarına paralel üç sahına ayrılmıştır (Çizim:7;Fotoğraf:34). Üçüncü sahinin zemini diğer sahinlerin zemininden daha yüksek kottadır. Harim mekanının üzeri içten ahşap hatılların taşıdığı düz tavanla, dıştan düz damla örtülüdür. Harim mekanının kuzey tarafı sonradan genişletilerek buraya mahfil eklenmiştir. Harim mekanında sahinleri birbirinden ayıran iki kemer dizisinin üst kısmında bulunan dikdörtgen formlu pencerelerin sonraki bir onarımda tavanı yükseltmek amacıyla yapıya eklendiği anlaşılmaktadır. Harimin güney duvarında altta basık kemer açıklıklı, dikdörtgen formlu dört adet pencere ve dört niş, üstte ise sivri kemer açıklıklı beş pencere açılmıştır. Batı duvarında basık kemer açıklıklı iki pencereye yer verilmiştir. Harimin doğu duvarı basık kemer açıklıklı giriş kapısı, bir pencere ve diğer harim bölümüne açılan bir kapıyla hareketlendirilmiştir. Kible duvarının ortasında bulunan mihrap nişi beşgen planlı, üç dilimli kemerle kuşatılmıştır. Mihrap nişinin kavsara kısmı yarım küre şeklinde düzenlenmiştir. Mihrap nişi iki yanda sütuncelerle sınırlandırılmış, bu sütuncelere oturan üç dilimli kemerle kuşatılmıştır. Sütunce başlıkları mukarnaslarla bezenmiştir. Yapının minberi sonradan yapıya eklenmiş olup özgün değildir.

Ulu Camii'nin avlusunun kuzey tarafında bulunan doğudaki harim bölümüne avlunun kuzeybatı köşesinde açılan basık kemerli bir kapıdan ve batıdaki harim bölümünün ikinci sahinin doğu duvarında açılan kapı açıklığından geçiş sağlanmaktadır (Çizim:7;Fotoğraf:35).

Doğu harimi kible duvarına paralel olarak uzanan iki sahinli bir planlama göstermektedir. Sahinleri birbirinden ayıran sivri kemerler ortadan silindirik gövdeli iki sütuna, yanlardan ise duvarlara bağlı sütunlara oturmaktadır (Çizim:7;Fotoğraf:35). Harimin kuzey tarafı sonradan eklenmiş olup ortada silindirik formlu bir sütuna, yanlarda doğuda duvara bağlı bir sütuna ve batıda duvara oturan

iki sivri kemerle harim bölümüne açılmaktadır. Doğu hariminin kible duvarı özgününde ortada silindirik formlu iki sütuna, yanlarda ise duvarlara bağlı sütunlara oturan üç sivri kemerle avluya açılırken günümüzde bu kemer açıklığının arası belirli bir yüksekliğe kadar duvarla kapatılmıştır. Sonradan yapılan bu kible duvarının ortasında yarım daire planlı bir niş ile yarım küre profilli bir kavsaradan meydana gelen mihrap nişi yerleştirilmiştir. Mihrap nişinin doğusunda basık kemer açıklıklı üç pencere ve bir niş, mihrap nişinin batısında ise basık kemer açıklıklı iki pencereye yer verilmiştir. Güneybatı köşeye ise basık kemer açıklıklı giriş kapısı yerleştirilmiştir. Bu harim bölümünün doğu duvarının kuzeydoğu tarafında sonradan açılan bir giriş kapısı ve iki pencereye yer verilmiştir. Harimin kuzey duvarı sağırdır. Batı duvarında ise batıdaki harim bölümüne açılan giriş kapısı bulunmaktadır. Harimin ikinci sahnına sonradan bir mahfil eklenmiştir. İlk yapımında ahşap olan mahfil günümüzde betonarmeye çevrilmiştir.

Ulu Camii'nin minaresi yapının batı cephesinin kuzeybatı kısmında yer almaktadır (Fotoğraf:36). Camiye sonradan ilave edilen kuzey taraftaki ekten dolayı minare kısmen yapının içinde kalmıştır. Eserin minaresinin kesin yapılış tarihi bilinmemektedir. Daha önce minareyi inceleyen araştırmacılar caminin çatı kısmında bulunan ve minareye çıkışı sağlayan giriş kapısının üzerinde minarenin hicri 1067 yılında onarıldığına dair bir onarım kitabesinin bulunduğunu belirtmektedirler.⁷¹ Eser kare planlı minareler grubuna girmektedir. Arazinin eğimli yapısı nedeniyle minarenin yüksekliği cepheden cepheye farklılık göstermektedir (Fotoğraf:36).

Minarenin kare kaidesinin doğu ve güney cephesi harim mekanın duvarları içerisinde kalmıştır. Kare kaidenin batı ve kuzey cepheleri kaval bir silme ile son bulmaktadır.

Kaidenin doğu cephesinde bulunan ve caminin harim mekanına açılan giriş kapısı yanlardan sütunçeleri olan sivri kemerli bir niş içerisine alınmış dikdörtgen bir

⁷¹ Ünal, **Diyarbakır İli'ndeki ...**, s.45; Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri...**, s.251; Kılavuz, "Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri", s.177.

açıklık şeklindedir. Kapı kemerinin üst kısmındaki alınlıkta bulunan kitabe günümüzde tahrip edilmiştir⁷²

Minarenin kare planlı gövdesi kare kaide üzerinde yükselmektedir. Kaval bir silme ile kaideden ayrılan gövde yine bir silme ile son bulmaktadır. Yükseklik bakımından kaideden daha kısa tutulan gövde, kaidenin bir devamı gibi görünmektedir. Minarenin gövdesinin doğu ve güney cephelerine aydınlatma amaçlı birer dikdörtgen mazgal pencere açılmıştır. Minarenin şerefesi kare formu olup taş malzemeden yapılan şerefenin korkulukları metaldir. Ulu Camii minaresi konik külahlı “petek” kısmı ile sonlanmaktadır. Minarenin petek kısmı silindirik formudur. Peteğin üzerinde alem yer almaktadır. Ulu Camii minaresine, caminin harım mekânı içinde kalan kaidenin doğu cephesinde açılan dikdörtgen formu bir kapıdan girilmektedir. Minarenin içine girildiğinde sağ tarafta başlayan 43 basamaklı helozonik bir merdiven göze çarpmaktadır. Şerefeye kadar devam eden merdivenin basamakları taş malzemeden yapılmıştır.⁷³

⁷² Kılavuz, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri”, s.177.

⁷³ Kılavuz, “Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri”, s.178.

3.8. HAZRO ULU CAMİİ

Bulunduğu Yer : Hazro merkez Camii Mahallesi, 220. ada, 2. parselde
bulunmaktadır.

İnceleme Tarihi : 21.07.2016

Çizim No : 8

Fotoğraf No : 37-49

Tarihçesi

Hazro Ulu Camii'nin inşa kitabesi bulunmamaktadır. Kaynaklarda da yapının hangi tarihte inşa edildiğine dair bir bilgiye ulaşılamamıştır. Eseri inceleyen araştırmacılar caminin XVI.-XVII. yüzyıllarda inşa edildiğini ileri sürmüşlerdir. Yapı üzerinde inceleme yapan Basri Konyar bu caminin de Silvan'daki camiler gibi Acem Camisi olarak adlandırıldığını belirtmektedir.⁷⁴ Adil Tekin yapının Eyyubiler Dönemi'nde inşa edilen bir eser olduğunu belirtmektedir.⁷⁵ Eseri inceleyen Rahmi Hüseyin Ünal yapının Osmanlı Dönemi'nde taşrada inşa edilen kare planlı tek kubbeli camilerin özelliklerini taşıdığını, yapının temiz işçiliği ve mimari unsurların dengeli dağılımı ile Çermik Şah Ali Bey ve Silvan Kara Behlül camileri ile benzeştiğini dolayısıyla yapıyı XVI. yüzyılın sonu veya XVII. yüzyılın başına tarihlendirmenin uygun olacağını belirtmektedir.⁷⁶ Şevket Beysanoğlu ise Rahmi Hüseyin Ünal'ın verdiği bilgilerden hareketle eserin XVI. yüzyılın sonu veya XVII. yüzyılın başında inşa edilmiş olabileceğini belirtmektedir.⁷⁷

Camiyi inceleyen İrfan Yıldız ise Hazro Ulu Camii'nin gerek kare planlı tek kubbeli özgün plan yapısı ve gerekse yüksek bir sekizgen kasnak üzerine oturan kiremit örtülü ehrami külahı ile Çermik Şah Ali Bey (1517) ve Silvan Kara Behlül (1561–1575) camileriyle bire bir benzerlik gösterdiğini, ayrıca Hazro Ulu Camii'nin pencerelerini sınırlandıran sütunçe gövde ve başlıklarında görülen süslemelerin Diyarbakır merkezde XVI. yüzyılda inşa edilen eserlerde görülen sütunçe gövde ve

⁷⁴ Konyar, *Diyarbakır Yıllığı*, s.330.

⁷⁵ Tekin, *Diyarbakır*, s.63.

⁷⁶ Ünal, *Diyarbakır İli'ndeki ...*, s.38.

⁷⁷ Beysanoğlu; *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ...*, C.2, s.648.

başlık süslemeleriyle benzerlik gösterdiğini belirterek yapının XVI. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiğini belirtmiştir.⁷⁸

İlk yapımında kare planlı, tek kubbeli olarak inşa edilen ve önünde üç gözlü son cemaat yeri bulunan yapı daha sonraki yıllarda yapılan ilavelerle genişletilmiştir (Fotoğraf:37). Üzerindeki kitabelerden 1346-49/1927-30, 1366 /1947, 1369 /1950, 1381/1962 tarihlerinde yapıya eklemelerin yapıldığı anlaşılmaktadır. Doğudaki yan mekân ile kuzeydoğudaki revak üzerindeki kitabeye göre 1346-1349 /1927-30 tarihinde yapıya eklenmiştir. Alt kattaki abdest alma yerleri ile mescit bölümü de bu tarihte yapıya eklenmiştir. 1366/1947 tarihinde ise kuzeydoğu taraftaki üç gözlü revak bölümü yapıya ilave edilmiştir. Bu tarihte aynı zamanda harimin kuzey tarafında bulunan üç gözlü özgün son cemaat yerinin kemerli açıklıkları örülerek kapı ve pencerelere dönüştürülerek özgün son cemaat yeri harim mekanına katılmıştır. Helânın kapısı üzerindeki 1369/1950 tarihli kitabeden helâ ile helânın güneyindeki deponun 1369/1950 tarihinde yapıya eklendiği anlaşılmaktadır. Yapının kuzey cephesinde mevcut olan kitabeden caminin revakının batı bölümü ile batıdaki yan mekânın camiye 1381/1962 tarihinde ilave edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁹

Eser 1974 Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Camii bu çalışmanın yapıldığı dönemde de Diyarbakır Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmaktaydı (Fotoğraf:38).

Kitabeler

Günümüzde Hazro Ulu Camii'nin üzerinde sekiz kitabe mevcuttur. Bu kitabelerden dört tanesi onarım kitabesidir.

⁷⁸ İrfan Yıldız, "Hazro Ulu Camii", **Turkish Studies Prof. Dr. Hakkı Acun Armağanı**, V o l u m e 9 / 1 0 F a l l 2 0 1 4, İzmir, 2014, s.1160.

⁷⁹ Yıldız, "Hazro Ulu Camii", s.1160.

Onarım Kitabeleri

1. Kitabe: Kitabe son cemaat yerine açılan basık kemer açıklıklı kapının üst kısmında bulunmaktadır. Taş malzemeye kabartma tekniğinde celi sülüs hatla yazılan kitabe tahrip olduğundan okunamamaktadır (Fotoğraf:39).

2. Kitabe: Üst kat revakının doğu tarafında sonradan yapıya eklenen doğudaki bölüme açılan pencerenin alınlığındadır. Kare mekânlı yapıya sonradan yapılan ilavelerin tarihini veren kitabe celi sülüs hatla kabartma tekniğinde taş malzemeye hakkedilmiştir. İki satırdan ibaret olan kitabenin dili Arapçadır. Kitabenin sağ üst köşesinde ay ve yıldız motifi bulunmaktadır. Sağ alt köşede Osmanlıca rakamlarla hicri 1349 tarihi yazılmıştır. Kitabenin sol üst köşesinde yine Osmanlıca rakamlarla 1930 miladi tarihi bulunmaktadır. Sol alt köşede ise Osmanlıca rakamlarla hicri 1346 tarihine yer verilmiştir (Fotoğraf:40).

Kitabenin Metni

لمعرفة الباني و تاريخ بنيته سنة ١٩٣٠

سنة ١٣٤٩ أقول الاهالي شيدتني بهمة سنة ١٣٤٦

Okunuşu

- li ma'rifeti'l bani ve tarihi bunyeti sene 1930.

- sene 1349 Ekûlu el ahâlî şeyyedetnî bi himmetin sene 1346.

Anlamı:

Yapanın ve yapım tarihini bilmek için sene 1930 derim.

Sene 1346 der ki halk beni himmet ile yükseltti. Sene 1349.⁸⁰

3. Kitabe: Kuzeydeki üç gözlü revağın doğu kemerinin sol üst köşesindedir. Kitabe celi sülüs hatla tek satır halinde kabartma tekniğiyle taş malzemeye yazılmıştır. Kitabenin dili Arapçadır (Fotoğraf:41).

⁸⁰ Yıldız, Hazro Ulu Camii, s.1161.

Kitabenin Metni

بنى هذا الايوان فى سنة ١٣٦٦

Okunuşu

-Buniye haze'l eyvanu fi senete 1366.

4. Kitabe: Helâya geçişi sağlayan kapının üstündedir. İki satır olan kitabenin dili Arapçadır. Kitabe taş malzemeye celi sülüs hatla hakkedilmiştir. Kitabede helâların yapılış amacı ve yapım tarihi hakkında bilgi bulunmaktadır. Kitabede ikinci helâların inşa tarihi hicri, rumi ve miladi olarak beraber verilmiştir (Fotoğraf:42).

Kitabenin Metni

هذا الخلاء لمن اراد دخلهو و بنائه تاريخه هذا الخلاء

سنة م ١٩٥٠ سنة ر ١٣٦٦ سنة ه ١٣٦٩

Okunuşu

-Haze'l helaû li men erâde duhûlehu ve binaehu târihuhu haze'l helau

-sene m1950, sene r1366, sene h1369

Anlamı: Bu hela ona girmek içindir. Sene miladi 1950, rumi 1366, hicri 1369.

Dini İçerikli Kitabeler

5. Kitabe: Kuzeydeki revağın ortasındadır. Kitabe iki bölüm halinde tek satır olarak yazılmıştır. Taş malzemeye yazılan kitabe Arapçadır. Celi sülüs hatla kabartma tekniğinde yazılan kitabe Tevbe Süresinin 18. Ayetini kapsamaktadır.

Kitabenin Metni

انما يعمر مسجد الله من امن بالله و اليوم الآخر وأقام الصلاة و آتى الزكاة و لم يخشى الا الله فعسى أولئك أن يكونوا من المهتدين ع ش س و ١٣٦٦

Okunuşu

İnnemâ ya'muru mesâcida(A)llâhi men âmene bi(A)llâhi velyevmi-l-âhiri
veekâme-ssalâte veâtâ-zzekâte velem yahşe illa(A)llâh(e) fe'asâ ulâ-ike en yekûnû
mine-lmuhtedîn(e) a-ş-m-k-v 1366

Anlamı: Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler inşa eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur. 1366/1947

6. Kitabe: Kitabe kuzeydeki üç gözlü revakın batı kemerinin sağ üst köşesindedir. Tek satırlık kitabenin içeriği besmeledir (Fotoğraf:43).

Kitabenin Metni

بسم الله الرحمن الرحيم

Okunuşu

- Bismillahi'r-Rahmani'r Rahim

Anlamı: Rahman ve Rahim olan Allahın adıyla.

7. Kitabe: Revağın orta göz kemerinin güney bölümündedir. Tek satırdan ibaret olan kitabe taş malzemeye kabartma tekniğinde hakkedilmiştir.

Kitabenin Metni

ماشاءالله كان

Okunuşu

-Ma'şae'llahu kâne

Anlamı: Allahın dilediği olur.

8. Kitabe: Kitabe revağın orta göz kemerinin kuzey tarafındadır. Celi sülüs hatla taş malzemeye kabartma tekniğinde yazılan kitabe tek satırdan ibarettir.

Kitabenin Metni

و ما لم يشا لم يكن

Okunuşu

-Ve mâ'lem yeşe' lem yekun

Anlamı: Ve onun dilemediği olmaz.

Yapının Tanımı

Yapı, ilk yapımında kare planlı, tek kubbeli bir planlama göstermekteydi. Önünde üç gözlü son cemaat yeri bulunmaktaydı. Özgününde caminin kuzeydoğu köşesinde tek şerefeli minare bulunmaktaydı (Çizim:8; Fotoğraf:38). Yapıya daha sonraki dönemlerde çeşitli ilaveler yapılmıştır. Caminin harim bölümünün doğu ve batı tarafına birer mekan eklenmiştir. Özgününde caminin kuzey tarafında bulunan son cemaat yerinin kemer açıklıkları kapatılarak son cemaat yeri de harim mekanına dahil edilmiştir. Özgün kemer açıklıkları kapı ve pencereye çevrilmiştir. Arazinin eğimli olmasından dolayı yapı farklı kat planlaması göstermektedir. Camii batı tarafta üç katlı, güney tarafta iki katlı, doğu tarafta ise tek katlıdır. Özgününde kare planlı olan yapı daha sonradan yapılan ilavelerle dikdörtgen planlı bir forma dönüştürülmüştür.

Yapının bodrum katında iki depo bulunmaktadır. Bu depolar kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Caminin zemin katı L şeklinde bir plan şemasına sahiptir. Zemin katta abdest alma yeri, iki oda ve mescide yer verilmiştir. Bu kattaki mekanların hepsi kuzey- güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup aynı yönde ahşap kirişlerin taşıdığı düz tavanla örtülüdür. Doğü-batı yönünden dikdörtgen planlı olan abdest alma yeri iki bölümlüdür. Caminin üst katı özgününde kare planlı, tek kubbeli harim mekanı ve önündeki üç gözlü bir son cemaat yeri ve son cemaat yerinin önündeki terastan ibaretti. Kuzeydoğu köşede ise eserin minaresi bulunmaktaydı (Çizim:8). Üst kat yapılan eklemelerden dolayı günümüzde dikdörtgen plan şemasını yansıtmaktadır. Harimin doğu ve batısına kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı, çapraz tonoz

örtülü mekanlar ilave edilmiştir. Harimin kuzeyinde bulunan üç gözlü özgün son cemaat yeri doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup aynı yönde beşik tonozla örtülüdür. Daha sonraki dönemde son cemaat yerinin açıklıkları kapı ve pencerelere dönüştürülerek özgün son cemaat yeri kapalı ibadet mekânına çevrilmiştir (Çizim:8).

Yapının kuzey cephesi giriş cephesi olarak düzenlenmiştir. Cephede iki renkli düzgün kesme taş moloz taş malzeme kullanılmış olup cephe iki katlı bir düzenlemeye sahiptir. Cephenin orta bölümünde camiye açılan basık kemer girişli sivri kemer alınlıklı giriş kapısı bulunmaktadır. Kuzeybatı köşede abdesthaneye açılan bursa kemer formlu kapı mevcuttur. Cephenin üst katında ortada üç gözlü revak bölümünün sivri kemerleri ile hareketlendirilmiştir. Revak kemerleri sütunlara oturmaktadır. Sütunların gövdesinden kaval silmeli bilezikle ayrılan altlık ve başlıklar gövdeye doğru daralan küp formundadır. Küpün yüzeyleri her kenarda dairesel, damla ya da üçgen kabartmalarla hareketlendirilmiştir.⁸¹ Kuzey cephenin üst katının kuzeybatı tarafında basık kemer açıklıklı iki katlı pencere uygulaması görülmektedir. Pencereler dıştan sivri kemerlerle çevrelenmiştir. Cephenin kuzeydoğu bölümünde üstte ise sivri kemer formlu iki pencere bulunmaktadır.

Caminin doğu cephesi tek katlıdır. Arazinin eğiminden dolayı tek katlı olan cephe moloz taş malzemeden inşa edilmiştir. Cephede yuvarlak kemer formlu üç pencere açılmıştır. Cephenin saçak kısmı mukarnaslı konsolla nihayetlenmektedir.

Güney cephenin güneybatı kısmında iki renkli taş, diğer kısımlarda tek renkli düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf:45). Cephenin güneybatı tarafı iki katlı olarak düzenlenmiştir. Cephede altta sivri kemer formlu iki pencere bulunmaktadır. Alt pencereler lentolu olup sivri kemerle kuşatılmıştır. Sivri kemer iki yanda sütuncelere oturmaktadır. Bu sütuncelerin dikdörtgen prizmatik formdaki/koç başlıklı sütunceyi andıran, sütunce başlıklarının üst bölümünde kırık hatlı örgüler vardır. Bu bölümün altında yer alan köşelerdeki madalyonlar rozetlerle süslenmiştir. Bunların altında iri yapraklar bulunmaktadır. Orta bölümde ise ters ve düz ok ucu motiflerinden meydana gelen bir süsleme yer almaktadır. Başlıklar ile sütunce gövdeleri birbirinden çift diş sırası ile ayrılmıştır. Sütunce gövdeleri ise sepet örgü

⁸¹ Baş, **Diyarbakır'daki İslami Dönem...**, s.146.

motifleri ile hareketlendirilmiştir. Sütunce kaideleri ise on ve sekiz dilimli/yapraklı rozetlerle bezenmiştir.

Üst katta iki katlı pencere düzenlemesi mevcuttur. Üst pencereler ise sivri kemer açıklıklıdır. Üst kattaki alt pencereler lentolu olup iki yandan birer sütunçeyle sınırlandırılmıştır. Sütunce başlıkları üst kısımda sekiz kollu yıldızlarla süslenmiştir. Sütunce başlıkları ise dallar üzerinde farklı boyutlardaki lâlelerin yanı sıra karanfiller ile bezenmiştir. Başlıklar burmalı bir silme ile gövdeden ayrılmıştır. Sütunce gövdeleri sepet örgü motifleri ile hareketlendirilmiştir. Sütunce kaideleri ise altı kollu yıldızlar ve merkezde yer alan rozet çiçekleri ile vurgulanmıştır. Pencerenin solundaki sütunce kaidesinin ön yüzünde sekiz kollu yıldız içerisine rozet çiçeği işlenmiştir.

Caminin batı cephesi üç katlıdır. Cephenin alt kısımları moloz taş malzemeden, üst katı ise iki renkli düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. (Fotoğraf:45). Cephenin en alt bölümü, bitişiğindeki helâ ile kısmen kapatılmıştır. Cephenin alt kat kuzeybatı köşesinde bir pencere ile bir kapı bulunmaktadır. Batı cephesinin üst kısmında iki katlı pencere uygulaması bulunmaktadır. Alt pencereler dikdörtgen formlu olup sivri kemerle kuşatılmıştır. Üst pencereler ise yuvarlak kemer formludur. Cephe mukarnas süslemeli bir konsolla sonlanmaktadır.

Caminin bodrum katı, batı ve kuzeybatı köşede bulunan iki depodan ibarettir. Caminin zemin katı, giriş bölümü, iki bölümlü abdest alma yeri, mescit ve iki odadan ibarettir.

Caminin üst katına zemin katta bulunan bir merdivenle ulaşılmaktadır. Dikdörtgen planlı üst katta; revak, harim mekanı ve harim mekanına sonradan ilave edilen yan mekanlar bulunmaktadır (Çizim:8).

Özgününde caminin son cemaat yeri konumunda olan ancak 1947 yılında yapılan müdahalelerle harim mekanına ilave edilen kuzeydeki bölüm doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup aynı yönde beşik tonozla örtülüdür (Çizim:8). Bu bölümün güney duvarında ortada sivri kemerli giriş kapısı ve bunun iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Giriş kapısının sivri kemeri iki yanda

sütunçeye oturmaktadır. Girişin sağındaki dikdörtgen prizmatik başlık yüzeyinin bir bölümü zikzaklar ile doldurulmuştur. Sütunçe gövdesi ise çokgen olup yine zikzaklarla bezenmiştir. Yuvarlatılmış sütunçe kaidesi de bir daire içerisinde altı kollu yıldızla vurgulanmıştır. Harim girişinin solundaki sütuncenin başlığının dikdörtgen prizmal yüzeyi birbirini zikzaklarla kesen geometrik / kırık hatlı örgü tasarımlarına sahiptir. Çokgen sütunçe gövdesi de diğer sütunçe gövdesinde olduğu gibi zikzaklarla süslenmiştir. Yarım yuvarlak hatlı sütunçe kaidesi ise *Mührü Süleyman*/ altı kollu yıldızla bezenmiş olup merkezinde bir altıgene yer verilmiştir. Kaidenin diğer yüzeyinde de anlaşılabacağı üzere çok yapraklı çiçek bulunmaktadır.

Yapının harim bölümü 8.70 x 8.66 m ölçülerinde kare planlıdır ve tromp geçişli bir kubbe ile örtülüdür (Çizim:8; Fotoğraf:47). Harim mekânında tromplar arasında kalan kısımlar kör sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir. Trompları taşıyan tromp kemerleri mukarnas bingilidir. Harim bölümünün kible duvarında dikdörtgen formlu hafif dışa taşıntılı beşgen planlı mihrap nişi yer almaktadır. Mihrap nişinin üst kısmında yuvarlak kemerli bir pencere, sağında ve solunda lentolu dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Mihrap üç yönden üç sıra mukarnaslı bordürle bezenmiştir. Beş sıra mukarnas bezemeli kavsara üst bölümde yivli, kubbemsi bir tepelikle son bulmaktadır. kavsaranın iki yanında sütunceler yer almaktadır. Sütuncelerin başlıkları sade, silindirik gövdeleri ise zencereklerle hareketlendirilmiştir. Çokgen mihrap nişinde ise sütunçe görünümlü dört silme dikkat çekmektedir (Fotoğraf:48).

Harimin doğu ve batı duvarlarında bulunan sivri kemer açıklıklı özgün pencereler daha sonra yapıya eklenen yan mekanlara açılan birer kapıya dönüştürülmüştür. Harimin kuzey duvarında ortada sivri kemer açıklıklı giriş kapısı, kapının sağında ve solunda üç dilimli kemer açıklıklı birer pencere bulunmaktadır. Bu pencereler daha sonraki dönemlerde yapılan onarımlarda harim mekanına geçişi sağlayan birer kapıya dönüştürülmüştür.

Harim mekanına eklenen doğudaki yan mekan, kitabesine göre 1927-30 yıllarında eklenmiş olup doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır ve beşik tonozla örtülüdür (Çizim:8). Bu mekanın kible duvarında yuvarlak kemerli mihrap nişi bulunmaktadır. Bu mekânın batı duvarından harim mekanına açılan iki açıklık

özgününde caminin doğu cephesinde bulunan ve harim mekanına açılan sivri kemer açıklıklı iki pencere idi. Bu pencerelerin sivri kemeri iki yanda bezemeli sütunçelere oturmaktadır. Kuzeydeki pencereyi sınırlandıran sütuncenin kaidesi merkezde yarım yıldız ve altıgen geçmelerle hareketlendirilmiştir. Sütuncenin gövdesi ise zencereklerle bezenmiştir. Sütuncenin dikdörtgen prizmatik başlığının üst bölümü kırık hatlı örgüler, başlık yüzeyi ise geometrik geçmeler ve rozetlerle süslenmiştir. Sütunce başlığı gövdeden çift diş sırası ile ayrılmıştır. Güneydeki pencereyi sınırlandıran sütuncelerin kaidelerinde altıgenler içerisinde altı kollu yıldızlara yer verilmiştir. Sütuncelerin gövdeleri ise sepet örgü motifleri ile hareketlendirilmiştir. Dikdörtgen prizmatik formdaki/ koç başlıklı sütunceyi andıran, sütunce başlıklarının üst bölümü hasarlıdır. Bu bölümün altında yer alan köşelerdeki madalyonlar muhtemelen diğer örneklerde olduğu gibi bezemeli olmalıdır. Bunların altında iri yapraklar vardır. Orta bölümde ise ters ve düz ok ucu motiflerinden oluşan bir süsleme söz konusudur. Başlıklar ile sütunce gövdeleri birbirinden çift diş sırası ile ayrılmıştır.

Üzerindeki kitabeye göre harim mekanına 1962 yılında eklenen batı taraftaki mekan kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Mekanın üzeri çapraz tonozla örtülüdür (Çizim:8). Bu mekanın kible duvarının ortasında yarım daire planlı mihrap nişi bulunmaktadır. Bu mekânın doğu duvarında bulunan ve özgününde caminin batı cephesinden harim mekanına açılan sivri kemer formlu iki pencere, günümüzde harim mekanına açılan iki açıklığa dönüştürülmüştür. Bu açıklıkların sivri kemeri iki yanda birer sütunceye oturmaktadır. Bu açıklıklardan kuzeydeki sivri kemerli açıklığı sınırlandıran sütuncenin yarım yuvarlak hatlı kaidesi bir daire içerisinde altı kollu yıldız ve altı kollu yıldız merkezinde çok yapraklı çiçekle doldurulmuştur. Silindirik sütuncenin gövdesi ise balık pulu ile bezenmiştir. Dikdörtgen prizmatik formdaki/ koç başlıklı sütunceyi andıran sütunce başlığı üst kısımda mukarnaslarla süslenmiştir. Bu bölümün altında yer alan köşelerdeki madalyonlar dört kollu yıldızlarla tasarlanmıştır. Bunların altında iri yapraklar vardır. Orta bölümde ise ters ve düz ok ucu motiflerinden oluşan bir süsleme söz konusudur. Bunun iki yanında / iri yapraklar arasında ise laleler görülmektedir. Çift diş sırası ile sütunce gövdesi ve başlık birbirinden ayrılmıştır. Güneydeki açıklığı sınırlandıran sütuncenin yuvarlak hatlı kaidesinde geometrik tasarımlar vardır. Bu bölümün

merkezinde ise sekiz kollu yıldız içerisinde bir rozet yer almaktadır. Sütuncenin gövdesi zencereklerle süslenmiştir. Dikdörtgen prizmatik sütunce başlığının üst kısmı kırık hatlı örgülere sahiptir. Başlık yüzeyi ise geometrik geçmelerle doldurulmuştur. Çift diş sırası ile sütunce gövdesi ve başlık birbirinden ayrılmıştır.

Caminin minaresi kuzeydoğu köşede yükselmektedir. Düzgün kesme taş malzemeden inşa edilen minare kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir (Çizim:8), (Fotoğraf:49).

Minarenin kaide kısmında merkezde altı kollu yıldızların yer aldığı altıgen geçmeler ile oluşturulan geometrik bir kompozisyon görülmektedir. Yine minarenin kaide kısmında çift sıra dişli bir madalyon içerisinde geometrik tasarımlara yer verilmiştir. İç kısımda altı kollu geçmelerle oluşturulan altıgen geometrik bezemelerin merkezine altı kollu yıldızlar yerleştirilmiştir. Altıgenlerin yüzeyi ise altı köşeli kabartmalarla doldurulmuştur.

Minarenin şerefe kısmı dört sıra mukarnasla bezenmiştir. İlk sıra mukarnas dizisi topaç şeklinde tasarlanmıştır. Bu bölümün altında iki bilezikle gövde vurgulanmıştır.

3.9. KOCAKÖY ULU CAMİİ

Bulunduğu Yer : Kocaköy İlçe Merkezinde Kaya Mahallesi'ndedir.

İnceleme Tarihi : 21.07.2016

Çizim No : 9

Fotoğraf No : 50-57

Tarihçesi

Yapının üzerinde inşa tarihini verebilecek bir kitabe bulunmamaktadır. Yapı hakkında çalışma yapan Naci Akdemir caminin üzerinde bulunan en eski tarihli kitabenin H. 756 /M. 1355 tarihli kitabe olduğunu ve bu kitabenin caminin inşa kitabesi olup Artuklular Dönemi'nde caminin inşa edildiğini belirtmiştir.⁸² Akdemir'in belirttiği kitabenin içeriğinde kitabenin bulunduğu mekanın Kur'an ilimlerinin okutulduğu bir medrese olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle 1945 tarihinden sonra yapıya çeşitli eklemelerin yapıldığını ve yapılan bu eklemelerin Şeyh İsmetullah tarafından medrese olarak kullanıldığı yöredeki yaşlılar tarafından da belirtilmektedir. Kitabe yazı stili eserin üzerinde bulunan ve 1945 yılından sonraki onarımları ve medrese hakkında bilgi veren diğer kitabelerle benzerdir. Kitabedeki tarih muhtemelen eksik yazılmış olup 756 hicri tarihi olması mümkün değildir. Osmanlı Dönemi'nde ve öncesinde bir köy konumunda olan Kocaköy'deki Ulu Camii'nin hangi tarihte kim tarafından inşa edildiği bilinmemektedir. Yapının özgününde mescid olarak inşa edildiği daha sonraki dönemlerde 1952 tarihinden sonra ikinci bir sahnin eklenerek Cuma Namazı kılınan camiye çevrildiği yapının üzerinde bulunan H. 1371/M.1952 tarihli kitabeden anlaşılmaktadır. Yine kitabelerden yapıya sonradan eklenen bölümlerden bir kısmının Kur'an-ı Kerim ilmi verilen bir medrese olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yapıda yer alan kitabeler genel itibarıyla 20. Yüzyıla ait onarım kitabeleridir. Eser 20. Yüzyılda birçok onarım geçirmiştir. Bu çalışmanın yapıldığı tarihte de cami kapsamlı bir onarım geçirmektedir (Fotoğraf:50).

⁸² Naci Akdemir, **Kocaköy (Karaz)**, Kocaköy Kaymakamlığı Yayını, Diyarbakır, 2008, s.34.

Kitabeler

Onarım Kitabeleri

1. Kitabe

Kitabe avludaki sütunlara oturan kemerin güney yüzündedir (Fotoğraf:51)

Kitabenin Metni

بسم الله الرحمن الرحيم

تاريخ

١٣٧١

Okunuşu

- Bismillahirrahmanirrahim
- Tarihi...(?)
- 1371

Anlamı: Rahman ve rahim olan Allah'ın adıyla. Tarihi 1371/1945.

2. Kitabe

Kemerin kuzey yüzünde bir adet kitabe bulunmaktadır (Fotoğraf:52).

Kitabenin Metni

تاريخة

هذا مدرسة من العلوم

القرانيه

٧٥٦ هـ - ك

Okunuşu

-Tarihetu

-Haza medrese minel ulumul

- Kur'ani.

- 756 h-k

Anlamı: Kur'an ilimleri okulunun tarihi 756 h-k.

3. Kitabe

Revak sütunun dış yüzünde bir başka kitabe bulunmaktadır (Fotoğraf:53).

Kitabenin Metni

يدافع الله عن عمار آفاته مبشرين بخلدالعدن والنعم

طوبا لمن عظم الدين شعائره فاز برحمة رب الناس والكرم

محرم ..١٧

Okunuşu

- Yudafiullahu an ummari afatihi mubeşşerine bihuldiladni venniam

- Tuba limen azzameddiyne şeairehu faze birahmeti rabbinnasi velkerem

- Muharrem ..17

Anlamı: Allah onu imar edenleri (camiyi) afetlerinden müdafaa etsin ki onlar adn (Cenneti) ve nimetlerle müjdelenmişlerdir. (Dinin sembollerini yükselten o kimseler) İnsanların rabbinin rahmeti ve keremiyle kurtulmuşlardır. Muharrem ...17

4. Kitabe

Helaların bulunduğu bölümde bir adet kitabe yer almaktadır (Fotoğraf:54).

Kitabe 21 Zilhicce 1374 yılına aittir. Mescit ile başlamasına karşın harfler birleşince kelime oluşturulamadığından kitabe okunamamıştır.

Yapının Tanımı

Özgününde bir mescid olarak inşa edilen yapı mihraba paralel uzanan beşik tonoz örtülü tek sahınlı bir plan şeması göstermekteydi. İkinci sahının üzerindeki kitabeden H.1371/M. 1952 tarihinde birinci sahının kuzeyine beşik tonoz örtülü ikinci bir sahının eklendiği anlaşılmaktadır. Daha sonraki tarihlerde yapılan eklemelerden dolayı yapı özgün plan şemasını tamamıyla kaybetmiştir.

Yapı geçirdiği onarımlardan dolayı cephe mimarisinde de özgünlüğünü tamamen kaybetmiştir. Moloz taş malzemenin kullanıldığı cepheler günümüzde sıvanmıştır. Yapının doğu, batı ve kuzey cephelerinin duvarları arazinin eğiminde dolayı alçak tutuluş, güney cephenin duvarları ise yüksek tutulmuştur (Fotoğraf:55). Kuzey cephe yapıya girişin sağlandığı cephedir. Kuzey cephenin kuzeybatı tarafında camiye geçişi sağlayan lentolu bir kapıya yer verilmiştir. Kapı dıştan basık bir kemerle kuşatılmıştır. Doğu cephe lentolu, dikdörtgen formlu üç pencere ve kadınlar mahfiline açılan lentolu bir kapıyla hareketlendirilmiştir. Güney cephede açılan özgün iki pencere daha sonra genişletilmiştir. Pencereler lentolu, dikdörtgen formludur. Batı cephede lentolu, dikdörtgen formlu dört pencere bulunmaktadır.

Harim mekanının özgün kısmı mihraba paralel uzanan enine dikdörtgen planlı tek sahınlı bir planlama göstermektedir (Çizim:9; Fotoğraf:56). Bu sahın içten beşik tonoz dışarıdan toprak damla örtülüydü. İç mekan örtüsü özgünlüğünü korurken dış örtü günümüzde betonarme dama çevrilmiştir. Birinci sahının doğu duvarı sağırdır. Aynı zamanda kible duvarı olan güney duvarının orta kısmında sonradan yapılan mermer mihrap bulunmaktadır. Mihrabın sağında ve solunda lentolu, dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Bu pencereler özgününde küçük ebatlı iken sonradan büyütülmüştür. Sahının batı duvarı lentolu, dikdörtgen formlu bir pencereyle yapının avlu kısmına açılmaktadır. Birinci sahının kuzey duvarında özgününde orta kısmında giriş kapısı ve iki yanında birer pencere mevcut iken kapı ve pencereler günümüzde ikinci sahına açılan kemerli birer açıklığa dönüştürülmüştür.

Üzerindeki kitabede H.1371/1952 yılında yapıya ilave edildiği anlaşılan ikinci sahnın mihraba paralel uzanmaktadır. Özgününde içte beşik tonoz dıştan toprak damla örtülü olan sahnının batı tarafındaki tonoz örtüsü yıkılınca yerine düz betonarme tavan tercih edilmiştir (Fotoğraf:57). Sahnının dış örtüsü sonradan betonarme dam haline getirilmiştir. İkinci sahnın birinci sahna üç kemer açıklığı ile bağlanmaktadır. Sonradan ilave edilen kuzeydeki sahna ise Dakyanus harabelerinden getirtilen bir sütuna oturan iki kemer açıklığı ve doğu taraftaki bir kemer açıklığı olmak üzere üç açıklıkla açılmaktadır. Bu bölümün doğu duvarında dışarı açılan bir pencere, batı duvarında ise avluya açılan bir kapı bulunmaktadır.

İkinci sahnının kuzeyinde üçüncü bir sahna yer verilmiştir. Bu sahnın daha sonraki dönemlerde ihtiyaca binaen yapıya eklenmiştir. Üçüncü sahnın topografyanın el verdiği ölçüde enine dikdörtgen planda tasarlanmaya çalışılmış ancak kuzeye doğru genişletildiğinde yamuk bir plan arz etmektedir. Bu sahnının kuzey tarafına kadınlar mahfili eklenmiştir. Sahnın içten ahşap hatılların taşıdığı düz tavan, dıştan betonarme dam ile örtülüdür.

Caminin avlusuna doğu cepheden açılan lentolu bir kapıdan girilmektedir. Avlunun güney tarafında iki sütun dizisinin taşıdığı iki revaka yer verilmiştir. Revaklarda kullanılan sütunlar Lice ilçesinin sınırları içerisinde kalan Dakyanus harabelerinden getirilmiştir. Revakların başlıkları bitkisel süslemelidir. Birinci revak ortada bir sütuna yanlarda duvarlara oturan sivri kemerlerle iki gözlü olarak tasarlanmıştır. Revakın doğu tarafındaki duvarında bir kapı açıklığı açılmıştır. İkinci revak da ortada bir sütuna yanlarda duvarlara oturan sivri kemerlerle iki gözlü olarak tasarlanmıştır. İki revak bölümünün arasında kare formu abdest alma havuzu yer almaktadır. Bu havuz yörede Kulleteyn olarak adlandırılmaktadır. Kitabelerden avlunun 1952 den sonra yapıya eklendiği anlaşılmaktadır.

Yapının minaresi özgün olmayıp 2006 yılında camiye eklenmiştir.

3.10. SİLVAN (MEYYAFARİKİN) ULU CAMİİ

Bulunduğu Yer : Silvan İlçe Merkezinde Camii Mahallesi'nde, Gazi Caddesi üzerindedir.

İnceleme Tarihi : 23.08.2017

Çizim No : 10

Fotoğraf No : 58-67

Tarihçesi

Silvan Ulu Camii halk arasında Eyyubi Camii olarak bilinmektedir (Fotoğraf:58). Yapı Eyyubi Dönemi'nde büyük çaplı onarımlar geçirdiğinden dolayı muhtemelen halk arasında bu adla adlandırılmıştır. Caminin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Ancak ilçenin tarihteki önemi konumu ve ve Mervaniler Dönemi'nde başkent olması göz önüne alındığında yapının Mervaniler Dönemi'nde inşa edilmiş olma ihtimali ağır basmaktadır. Mervani Devleti'nin başkenti olan Meyyafarikin'de (Silvan'da) böyle görkemli bir yapının o dönemde inşa edilmiş olması muhtemeldir. Ortaçağ İslam seyyahlarından İbn Şeddâd ve Nasır-ı Hüsrev'in Meyyafarikin'de (Silvan'da) bulunduğunu belirttikleri ve hakkında kısaca bilgi verdikleri büyük cami Silvan (Meyyafarikin'de) Ulu Camii olmalıdır.⁸³

Meyyâfârikîn'li tarihçi İbnü'l-Ezrak "Târîhu Meyyâfârikîn ve Âmid" adlı eserinde, Silvan Ulu Camii olduğunu tahmin ettiğimiz caminin fiziki durumuna ve yapının Artuklu dönemi onarımına dair bilgiler vermektedir. Bu bilgilerden, şehirdeki bir cami kubbesinin H.547/M.1152 tarihinde yıkıldığını ve bunun üzerine H.552/M.1157 tarihinde bu kubbenin onararak tamamlandığı belirtilmektedir. Bu bilgilerden hareketle caminin 1152-1157 yılları arasında, Artuklular Dönemi'nde Necmettin Alpi tarafından onarıldığını söyleyebiliriz.⁸⁴

Yapıdaki en büyük ve kapsamlı onarım Eyyubiler Dönemi'nde gerçekleştirilmiştir. Eyyubi Dönemi'nde Emir Ebul Muzafferüddin Gazi tarafından

⁸³ Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, Abdülvehap Terzi (Çev.), İstanbul 1967, s.11; Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri ...*, s.44; Baş, *Geçmişinden Yitirdikleriyle Silvan...*, s.11; Baş, *Diyarbakır'daki İslami Dönemi...*, s.72.

⁸⁴ İbnü'l -Ezrak Ahmet, Yusuf b. Ali, **İbn'ül Erzak, Meyyafarikin ve Amid Tarihi**, Ahmet Savran (Çev.), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1992, s.

M.1227 tarihinde yaptırılan onarımda yapıya doğudaki mihrabın eklendiği⁸⁵ ve kubbenin onarıldığı anlaşılmaktadır.

Silvan Ulu Camii 1911-1913 yıllarında Mardinli taş ustaları tarafından kapsamlı bir şekilde onarılmıştır. Yapı daha sonra 1964, 1971, 1990 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından restore edilmiştir.⁸⁶

Kitabeler

Onarım Kitabeleri

Yapının üzerinde günümüzde iki kitabe bulunmaktadır. Her iki kitabe de onarım kitabesidir. Birinci kitabe mihrap önü kubbesinin eteğinde bulunmaktadır. Kitabe kubbe eteğini çepeçevre sarmaktadır. İkinci kitabe doğudaki mihrabın üzerindedir.

1. Kitabe

Kitabe mihrapönü kubbesinin eteğinde bulunmaktadır. Celi sülüs hatla kabartma tekniğinde hakkedilen kitabenin dili Arapçadır.

Kitabenin Metni

بِسْمِ اللَّهِ. انما يعمر مساجد الله من آمن بالله واليوم الآخر واقام الصلاة وآتى الزكاة ولم يخش إلا الله فعسى

أولئك أن يكونوا من المهتدين صدق الله العظيم. هذا ما امر بعمله مولانا الامير الاسفهار الاحل السيد المؤيد

المنصور المظفر العالم العادل الكبير نجم الدين سيف الاسلام كهف الامام مجير الانام ... الخلافة قطب

الملوك و السلاطين ناصر المجاهدين قانع الملحدين و المتمردين قاهر الكفرة والمشركين صاحب جيوش المسلمين

ملك الأمراء خسرو العراق والشام و ديار بكر و أرمينية ملك المعالي الب اينانج قتلغ بك أبي المظفر البي بن

تمرتاش بن ايل غازي بن ارتق شهاب (أمير المؤمنين)

⁸⁵Beysanoğlu; Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ..., C.2, s.326. Baş, Geçmişinden Yitirdikleriyle Silvan ..., s.11.

⁸⁶Altun, Anadolu'da Artuklu Devri ..., s.44; Beysanoğlu; Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır ..., C.2, s.326; Baş, Geçmişinden Yitirdikleriyle Silvan ..., s.11; Baş, Diyarbakır'daki İslami Dönemi ..., s.72.

Okunuşu

Besmele. İnne ma ye'muru mesacidellahi men amene billahi vel yevmil ahiri ve ikames selate ve atezzekate ve lem yağşe illallah

fe asa ulaike en yekunu minel mühtedin sadakallahul azim. Haza ma emere bi amelihi Mevlana ve amiril isfihlari el ehli es seyyid el müeyyid

el mansur el muzaffer el alim el adil el kebir Necmuddin Seyful islam kehful imam mucirul enam ... el hilafetu kutbul

muluki ves selatin nasirul mücahidin kamiul mulhidin vel mutemerridin kahirul kefereti vel müşrikin sahibi yuyuşil muslimin

melikul umera hesere vel Irak veş Şam ve Diyarbekir ve Erminiyye melikul meali Alb İnanç Kutluğ Bek Ebul Muzaffer Albi bin

Timurtaş bin İlğazi bin Artuk Şihab (emirul müminin)

Anlamı: Besmele. Allah'ın mescidlerini sadece, Allah'a ve ahiret gününe inanan, namaz kılan, zekat veren ve yalnız Allah'tan korkanlar doldurur. Ola ki, bu kişiler, hidayet bulanlardan olurlar. Azim olan Allah doğru söyledi.

Buranın yapılması, efendimiz, emir, değerli komutan, güçlü, muzaffer, bilgin, adil büyük ve saygın ? insan, dinin yıldızı, İslam'ın kılıcı, imamın sığınağı, yaratıkların (mahlukatın) koruyucusu, hilafetin ... kralların ve sultanların kutbu, mücahitlerin yardımcısı, sapıkları ve asileri engelleyen kafir ve müşriklerin kahredicisi, Müslüman ordularının sahibi, emirler kralı, Irak'ın Şam'ın Diyarbekir'in ve Ermenistan'ın hükümdarı, yücelikler kralı Artuk oğlu İlğazi oğlu Timurtaş oğlu Alp İnanç Kutluğ bey Ebu'l Muzaffer Alpı (Emirü'l müminin) buyurdu.⁸⁷

⁸⁷ Mustafa Güler, İlknur Aktuğ Kolay, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", İTÜ Dergisi/a, Mimarlık, Planlama, Tasarım, C.5, s.84.

2. Kitabe

Doğudaki mihrabın üzerinde bulunan kitabe, Eyyubi dönemine ait olup bu mihrabın yapıya ilave edilmesi hakkında bilgi vermektedir. Kitabe taş malzemeye celi sülüs hatla hakkedilmiştir. Kitabenin dili Arapça'dır.

Kitabenin Metni

هذا ما أمر بعمله مولانا السلطان الملك المظفر شهاب الدنيا و الدين أبي المظفر غازي
في سنة أربع و عشرين و ستمائة

Okunuşu

Haza ma emere bi amelihi Mevlana es sultan el melik el muzaffer Şihabud
dünya ved din Ebul muzaffer Ğazi

fi seneti erbeun ve işrin ve sittu mie.

Anlamı: Buranın yapılmasını efendimiz muzaffer kral dinin ve dünyanın
yıldızı Ebul Muzaffer Gazi 624 senesinde buyurmuştur.

Yapının Tanımı

Silvan Ulu Camii doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır (Çizim:10, Fotoğraf:58). Cami, enine dikdörtgen planlı, kible duvarına paralel uzanan dört sahınlı bir planlama göstermektedir. Yapının, mihrap önünde kare mekan, oluşturulmuş, bu kısım tromp geçişli bir kubbe ile örtülmüştür. Silvan Ulu camiinin sahınları mihrap önünde kubbe, kuzeyde, kubbeye denk gelen bölümde üç çapraz tonoz, diğer bölümlerde ise doğu-batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüştür (Çizim:10). Yapının kuzey cephesinden kalan izlerden yapının önünde bir avlusunun olduğu anlaşılmaktadır. Yapıyı inceleyen araştırmacılar da özgününde yapının kuzeyinde bir avlunun olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁸

Yapının dış cephelerini oluşturan beden duvarları kesme taş malzemeden yapılmış olup eşit yüksekliktedir. Caminin doğu ve batı cepheleri sade olup iki kat halinde düzenlenen dörder pencere ile hareketlendirilmiştir (Fotoğraf:59-60).

⁸⁸ Güler, Aktuğ Kolay, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", s.84.

Yapının kuzey ve güney cepheleri muhtemelen 1911-13 yıllarındaki onarımlarda bugünkü şeklini almıştır. Her iki cephe de giriş cephesi olup yoğun bezeme programıyla dikkat çekmektedir.

Payandalarla desteklenen güney cephe bugünkü şeklini 1911-13 yılında yapılan restorasyonda almıştır (Fotoğraf:61). Restorasyon öncesinde cephenin sade bir cephe olduğu ve mihrap çıkıntısı ile hareketlendirildiği anlaşılmaktadır. Güney cephenin ortasında mihrap çıkıntısının iki yanında iki çokgen kesitli payanda bulunmaktadır. Bu payandalar kare kesitli kaidelere sahiptir. Payandalar tepede kubbe kesiti şeklinde olup yivlidir. Alt sırasında ise sivri kemerli nişler yer alır. Ortadaki mihrap çıkıntısı payandası ise sivri kemerli sağır niş şeklinde olup kubbesi sadedir. Bu cephenin batı yönünde sivri kemer açıklıklı iki pencere ve sivri kemer açıklıklı bir kapı bulunur. Cephenin doğu tarafında 1911-13 yılındaki onarımda tasarlanan kapı bulunmaktadır. Bu kapının üzerinde sivri kemer formlu iki pencere açıklığı mevcuttur. Bu kanatta yaklaşık aynı seviyede sivri kemer açıklıklı üç pencere daha bulunmaktadır. Kible yönünde mihrabın dışa taşırıldığı bölümde iki pencereye daha yer verilmiştir. Dışa çıkıntılı mihrap duvarını destekleyen payandanın üzerinde de çok kademeli silmelerle çerçevelendirilmiş sivri kemer açıklıklı bir pencere bulunmaktadır (Fotoğraf:61). Güney cephenin doğu yönünde kademeli silmelerle çerçevelendirilmiş sivri kemer formlu düz lentolu girişli bir kapı vardır. Sivri kemerin iki köşesinde sütunce görümlü plasterler bulunmaktadır. Bu plasterler üç silme şeklinde olup kapı seviyesinde dış bükey yarım oval hatlar oluşturmaktadır. Devamında silmeler dış bükey kavis yaparak kaidelere oturmaktadır. Sivri kemerin alt bölümünde iki sıra bitkisel süsleme bulunmaktadır. Sivri kemer alınlığında dairesel şekilde bitkisel bezeme ile oluşturulmuş süsleme tepede altı yapraklı bir çiçekle tamamlanmıştır. Bunun ortasında yirmi iki kollu çarkıfelek ve ortasında silmeli bir daire içine yerleştirilmiş altı yapraklı çiçek görülmektedir. Bu bezeme alt kısımda lale motifi ile başlar. Lalenin yer aldığı bölüm kilit taşı şeklindedir. Daire kemerli giriş açıklığı dört bordürle kuşatılmıştır. Birinci bordür palmet süslemelidir. Devamındaki iki bordür oluk ve kaval silmeli sade bordürler, son bordür ise iri palmetlerle bezenmiş bordürdür. Kapı ile kemer arasındaki alınlık kısmı da bitkisel ve geometrik süslemelerle hareketlendirilmiştir. Kapı girişinin iki yanındaki sütuncelere denk gelen kısımda silme bitkisel

süslemelere sahip olup kaidelere oturmaktadır. Bu yüzeyin altı aynı zamanda mukarnaslarla bezenmiştir. İçteki silme zikzaklarla, devamındaki iki silme de palmet ve en içteki yine iri palmetlerle bezenmiştir. Kapının iki yanındaki sütunce başlıkları üst kısımda geometrik başlık, yüzeyleri ise lale, çok yapraklı çiçek ve kıvrım yapan dallarla bezenmiştir. Başlıklar bilezikle sonlanmıştır. Sütunce gövdeleri sepet örgü şeklindedir. Alt kısımlar ise kum saati biçiminde kaideler ile sonlanmaktadır (Fotoğraf:61).

Yarım daire kemerli kapının alınlık kısmı ile giriş açıklığı arasında örgü bezemeli geniş bir bordür yer almaktadır. Kapı çerçevesini kuşatan bordürler ters ve düz şekilde işlenmiş bitkisel süslemelerle devam etmektedir. Kapının her iki köşesi, köşebentleri palmetlerle süslenmiş iç yüzeyde iki sıra mukarnas süsleme, bunların da altında yivli bitkisel bezemeler bulunmaktadır (Fotoğraf:61).

Kuzey cephe yapının en hareketli ve süslemeli cephesidir (Fotoğraf:62). Bu cephedeki çoğu süsleme özgün süslemedir. Kuzey cephede iki giriş arasında farklı düzenlemelere sahip pencereler bulunmaktadır. Kuzey cephe pencereleri iki katlı olup alt pencereler, kademeli silmelerin meydana getirdiği yuvarlak kemerli bölümler içine alınmış olup dikdörtgen açıklıklıdır. Üst pencereler ise yuvarlak kemer açıklıklıdır.

Kuzey cephenin doğu tarafında giriş kapısı yer almaktadır. Dilimli sivri kemerli girişin üzerinde palmet ve zikzaklı iki bordür bulunmaktadır. Bu süslemenin her iki köşesinin altında beş kollu yıldızlarla süsleme yapılmıştır. Konsol şeklindeki bu bölümün altında zikzaklı bordür yer almaktadır. Bu bölümler üçer kaide ile taşınmaktadır. Bunun altında her iki köşede ikişer çokgen niş vardır. Dilimli sivri kemer yedi silme ile vurgulanmıştır (Fotoğraf:62). Bu silmeler girland biçimli, zikzak, ters düz bitkisel kıvrımlar, düz, geometrik, oluk, çift diş sırası şeklinde bezenmiştir. Kemer ve alınlık arasında damla motifi formlu rozet yer alır. Damla motifinin içi simetrik düzenlenmiş bitkisel kıvrımlarla doldurulmuştur. Pencerenin yer aldığı alınlık çok silmeli olup sade silmeler içerisine alınmıştır. İçteki üç bordür süslemelidir. Birinci bordür yarım oval kıvrımların birleşmesiyle oluşmuş, bu bezeme belli bir seviyede kesilmiştir. İkinci bordür geometrik ve bitkisel, üçüncü bordür ise ters düz palmetler ve aralarındaki palmet süslemeleri ile bezenmiştir.

Alınlığın her iki köşesinde, sivri kemerin köşelerinin altında plastır şeklinde üç küçük sütunce yer almaktadır. Bunların altında her iki köşede ikişer sütunce pano şeklinde içte de kare kaidelere oturmaktadır. Panolar içte karelerle vurgulanmıştır. Kemerdeki çift diş sırasına sahip olan silme bu kare kaidelerin altına kadar uzanıp kapı bordürüne, dıştaki bordürün altına kadar devam etmektedir. Kapı çerçevesi dört bordürle vurgulanmış, en dıştaki geniş bordürde iç içe eşkenar dörtgenler ve arada kalan boşluklar zikzaklarla süslenmiştir. Devamında düz, sade bordür, palmet ve bitkisel kıvrımlar mevcuttur. Son bordürde ise dört palmet motifinin yaprak uçlarının merkezde birleşerek dört yapraklı çiçekleri vurguladığı bir bezeme söz konusudur. Bu süsleme kapı üzerinde yatay şekilde küçük farklarla devam etmektedir. Burada ters düz palmetler, kıvrık dallar ve sekiz yapraklı çiçeklerle süsleme yapılmıştır. Bu bordürün üzerinde kapıyı çevrelemeyen yatay bir bordür yer alır. Burada da palmetlere yer verilmiştir. Kapı ile alınlık arasında ikiz sütuncelerin üst kısmına kadar devam eden yirmi dokuz sıra yivli sarkıtlı girişin hareketliliği artırılmıştır (Fotoğraf:62).

Kuzey cephenin doğu tarafındaki kapının doğusunda sekiz konsol bulunmaktadır. Kapıya yakın olan cephenin batısındaki iki konsol kırıktır. Konsol yüzeyleri palmet rumi kombinine dayanır. Palmetin sapları bir diğer palmetin sap kısmını oluşturmaktadır. Cephenin doğusundan itibaren 4. ve 5. konsol arasında rumilerle bezenmiş girift bir rozet vardır. Konsollar altında sade bir bordür onun da altında dış bükey bordürde rumi bezemeler dikkat çekmektedir. Bunların da altında sade, ince tutulmuş bir bordür uzanmaktadır. Konsolların altında on sütunun taşıdığı dokuz dilimli sivri kemer sıralanmıştır. Kemer aralıkları, köşeleri balık sırtı düzenlemeye sahiptir. Bu kemer sırasında doğudan itibaren; birinci sütuncenin gövdesi zikzaklarla bezenmiş, başlık kısmı kırıktır. İkinci sütuncenin gövdesi zikzaklarla, başlık yüzeyi palmetle bezenmiştir. Sütunce kaidesi kırıktır. Üçüncü sütuncenin gövdesi yoktur. Başlığı ve kaidesi günümüze ulaşmış başlığı tahrip olmuştur. Dördüncü, beşinci, altıncı, yedinci, sekizinci, dokuzuncu ve onuncu sütuncenin gövdesi zikzaklarla, başlık yüzeyi palmetle bezenmiştir. Kemer dizisinin altında kademeli silmelerin meydana getirdiği yuvarlak kemerli bölümler içine alınmış dikdörtgen açıklıklı iki pencere bulunmaktadır (Fotoğraf:62).

İki giriş kapısı arasında kademeli silmelerin meydana getirdiği yuvarlak kemerli bölümler içine alınmış dikdörtgen açıklıklı iki pencere ve bunların arasında yarım daire planlı sivri kemer formu mihrap nişi yer almaktadır. Sivri kemer iki köşede silindirik sütuncelere oturmaktadır. Kemer ile niş arasında, alınlık kısmında kare bir panoya yer verilmiştir. Mihrap nişinin kavsarası yarım istridye formu olup yaprak uçlarının köprüler oluşturduğu bir süslemeye sahiptir. Üstte de yuvarlak kemer açıklıklı pencerelere yer verilmiştir.

Mihrap nişinin batısında bulunan giriş kapısı yedi dilimli kemerle kuşatılmıştır. Alınlık kısmında yarım daire kemerli pencere açıklığı bulunmaktadır. Pencere açıklığının altında bu cephenin doğusundaki girişte görülen yivli sarkıt dizisi on beş sıra halinde burada da uygulanmıştır. Bu sarkıt dizisinin altında güney mimarisinde sıklıkla karşılaştığımız geçme taşlar merkezde şatre ile vurgulanmıştır. Bunun da altında yedi sıra sade tutulmuş dikdörtgen panolar dikkat çekmektedir. Kapı köşelikleri, köşebentler sütunce başlığı kesitleri ile vurgulanmıştır.

Cephenin batısında on bir konsol görülmektedir. Bu konsollardan en doğudaki iki konsol kırıktır. Konsolların yüzeyi palmet ve rumilerle bezenmiştir. Doğudan itibaren beşinci ve altıncı konsol arasında geometrik bezemeli bir rozet bulunmaktadır. Konsolların altında yatay şekilde devam eden üç bordür vardır. Bu bordürlerden birincisi ve üçüncü sadedir. İkinci bordür palmet ve rumilerle bezenmiştir. Konsol sırasının altında on bir sütuncenin taşıdığı on iki kemer dizisi karşımıza çıkmaktadır. Kemerler dilimli sivri kemer şeklinde olup kemer aralıkları mukarnaslarla bezenmiştir. Cephenin doğusundan itibaren sekizinci ve dokuzuncu kemer arasında Zengi düğümü bulunmaktadır. Bu kemer dizisinin başlangıcında ilk kemerin sadece bir sütunce başlığına oturduğu görülmektedir. ikinci ve dokuzuncu sütunce arasındaki tüm sütunce gövdeleri sade tutulmuş onuncu ve onbirinci sütunce gövdesi zikzaklarla süslenmiştir. Ayrıca bütün sütunce başlıkları palmetlerle bezenmiştir. Bu kemer dizisinin altında kademeli silmelerin meydana getirdiği yuvarlak kemerli bölümler içine alınmış dikdörtgen açıklıklı iki pencere bulunmaktadır (Fotoğraf:62).

Caminin iç mekanı mihraba paralel uzanan dört sahından oluşmaktadır (Çizim:10; Fotoğraf:63). Sahınların genişlikleri birbirinden farklıdır. Mihraba paralel

uzanan sahinlar mihrap önünde bir kubbe ile kesilerek burada kare bir bölüm oluşturulmuştur (Fotoğraf:64). İç mekanda yoğun bir şekilde bezemeler görülmektedir. Bezemeler mihraplarda ve kubbede yoğunlaşmıştır.

Silvan Ulu Camii'nde diğer ulu camilerin aksine kible duvarında üç mihrap bulunmaktadır. Bu mihraplardan biri kible duvarının ortasındadır. Diğer ikisi ise orta mihrabın yani ana mihrabın doğusunda bulunmaktadır.

Kubbenin oturduğu bölümde bir şerit halinde kubbeyi çevreleyen kitabe metni görülmektedir. Kitabe altındaki küçük konsolların yüzeyi palmet ve rumilerden oluşan bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır.

Kuzeybatı yönündeki mukarnaslı tromp içerisinde küçük sivri kemerli nişler yer almaktadır. Kemerlerin sütunceleri burmalı, kaideler de yer yer bitkisel motiflerle bezenmiştir. Niş yüzeyleri palmet-rumi, kemer köşelikleri de bitkisel motiflerle süslenmiştir. Tromp altındaki mukarnas yuvalarında da palmet -rumi kombinine dayanan bir süsleme söz konusudur. Tromp kemerindeki silmeler yer yer geometrik süslemelere sahiptir. Güneybatı yönündeki mukarnaslı trompta sütunceli nişler vardır. Kalan izlerden niş yüzeylerinin bitkisel süslemelere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sütuncelerin üst kısımları mukarnaslarla bezenmiştir. Bunların altındaki küçük mukarnas yuvaları bitkisel süslemelidir. Alt sıradaki iri mukarnas yuvaları palmet-rumi kombinine dayanmaktadır. Her iki tromp arasında ajur tekniğinde bitkisel süslemeli pencereler bulunmaktadır.

Güneydoğu yönündeki tromp iri mukarnaslarla bezelidir. Yer yer küçük mukarnas yuvaları bitkisel süslemelere sahiptir. Güneydoğu ve güneybatı yönündeki tromplar arasındaki pencereler ajur tekniğinde bitkisel bezemelere sahiptir. Kuzeydoğu yönündeki tromp da iri mukarnaslarla bezemelidir. Yer yer küçük mukarnas yüzeyleri bitkisel motiflerle süslenmiştir. Alt sıradaki büyük mukarnas yuvalarında palmet-rumi süslemeler görülmektedir.

Kible duvarının ortasında bulunan ana mihrap düz, içbükey ve dışbükey bordürlerle çevrelenmiştir. Dikdörtgen çerçeveli mihrap sivri kemerle kuşatılmıştır.

Mihrabı çevreleyen bordürlerde yer yer bitkisel bezemeler görülmektedir. Mihrap kemerinde bitkisel motifler vardır. Alınlık kısmının her iki köşesinde çeşitli bitkisel motifler ve kıvrık dallar bulunmaktadır. Mihrap kemeri iki köşede sütuncelere oturmaktadır. Sütunce başlıkları ve gövdeleri bitkisel kıvrımlarla süslenmiştir. Mihrap kemerinin altındaki kavsarayı kuşatan sivri kemerin yüzeyi S şeklinde kıvrım yaparak devam eden bir dal ve çevresindeki bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Sütunce gövdelerindeki bezemeler yaprak uçlarının birleştiği palmetlerden meydana gelmektedir. Mukarnaslı kavsarada da yer yer bitkisel motifler görülmektedir (Fotoğraf:65).

Ana mihrap ile doğu taraftaki mihrap arasında kalan mihrap nişi dört bordürle çevrelenmiştir. Sivri kemerle kuşatılan mihrabın kemer yüzeyi geometrik geçmeler ve yarım bitkisel motiflerle bezenmiştir. Mihrap alınlığının her iki köşesinde palmet-rumi süslemeler görülmektedir. Bu bezemelerin yer aldığı köşelikler merkezde bir düğümle birleşmektedir. Mihrabı çevreleyen bordürlerden biri geniş tutularak geometrik motiflerle süslenmiştir. Mihrabı kuşatan iki dar bordür ise sivri kemerli silme şeklinde mihrabı çevrelemektedir. En içteki silindirik biçimindeki kemer altta sütunce kaidelerine sahiptir. Bu kaideler mukarnaslarla geçilmiştir (Fotoğraf:66).

Kible duvarının en doğusunda bulunan mihrap dar ve geniş bordürlerle çevrelenmiştir. Bordürlerden biri sülüs karakterli buna göre daha geniş tutulan diğer bordür ise kufi karakterli kitabe metnine sahiptir. Mihrabı kuşatan sivri kemer ise sülüs karakterli yazı kuşağına sahiptir. Bu kitabe metinleri yer yer bitkisel motiflerle süslenmiştir. Mihrap alınlığındaki köşelikler palmet-rumi kombinine dayanan bir süsleme ile bezenmiştir. Mihrap kemerinin oturduğu sütuncelerin başlıklarının üst kesimleri palmetlerle süslenmiştir. Bu bölüm balık sırtı motifleri ile düğüm yaparak başlığın altındaki rumi ve çiçekli süslemeleri birbirinden ayırmaktadır. Bu başlıklar üçer sütunceye oturmaktadır. Sütunce gövdeleri zikzaklıdır. Çok köşeli sütunce kaidelerinde de bitkisel süslemeler yer almaktadır. Mihrap beş sıra mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Beşinci sıradaki mukarnas aralıkları rumilerle süslenmiştir. Mukarnaslı kavsaranın altında yatay şekilde sülüs karakterli bir yazı kuşağı görülmektedir. Yazı kuşağının altında iki silme arasında yatay şekilde işlenmiş palmet-rumi motifleri vardır. Bunların altında mihrap nişi merkezde yıldız ve rozet

çiçeklerinin yer aldığı geometrik geçmelerle bezenmiştir. Mihrap nişindeki ayet ve geometrik geçmeler arasındaki yatay bordür yüzeyindeki ters düz işlenmiş olan palmet rumi süslemesi köşelerde aşağı kadar uzanarak nişi kuşatmıştır (Fotoğraf:67).

Caminin minberi özgün olmayıp sonradan yapılmıştır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DEĞERLENDİRME

4.1. PLAN VE MEKAN ANLAYIŞI

Bir İslami ibadet yapısı olan cami, Arapçada toplanma manasına gelen “cem” kökünden türetilmiş olup, içerisinde cuma ve bayram namazları kılınan, gerektiğinde bir takım dinsel törenlerin de yapıldığı yer anlamına gelmektedir.⁸⁹

İklim koşulları, yerel mimari şekiller, coğrafik şartlar caminin İslam dininin yayıldığı coğrafi bölgelerde, birbirinden farklı biçimlerde inşa edilmesinin temel nedeni olmuştur. Hz. Muhammed’in Medine’deki evi, ilk cemaatin toplandığı yer olup, bir esin kaynağı olarak belirli bölgelerde uzun süre yaşamıştır. İlk yapım haliyle kerpiçten örülmüş bir duvarla çevrili kare bir avlu ve avlunun bir kenarında dizilmiş olan odalardan oluşan bu yapıda, kızgın güneş altında namaz kılmanın zorluğu nedeniyle “zula” denilen bir gölgelik oluşturulmuştur. Dört Halife zamanında yapılan, Kûfe ve Basra camileri Erken İslam cami tipinin en çok uygulanan örnekleri olup, Peygamber döneminin avlu ve revak düzenini sürdürürler. Bunlar çok ayaklı düz bir strüktür sisteme sahiptiler. Namazın imama uyularak saflar halinde topluca kılınması, imamın kolayca duyulabilmesi ve ibadette ön safta olma isteği cami planının enine doğru gelişme göstermesine sebep olmuştur. Ancak Anadolu, Mısır ve Kuzey Afrika gibi yerlerde Hristiyan mimarlığının etkisiyle, cami mekânında uzunlamasına bir gelişme meydana gelmiştir. Ayrıca çok ayaklı camilerin

⁸⁹ Metin Sözen – Uğur Tanyeli, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999, s.49.

bir kısmında ise mihrap giriş eksenini ayaklardan arındırılarak, mihrap duvarını dik olarak kesen uzunlamasına bir sahnin oluşturulmuştur.⁹⁰

Anadolu'daki ulu cami mimarisi, ilk İslam fetihleri ile başlamış ve Osmanlı devletinin klasik devrine kadar devam etmiştir. Anadolu'da inşa edilen ilk ulu camiler çok ayaklı plan şemasında yapılmışlardır. Anadolu'da inşa edilen en erken tarihli ulu cami Diyarbakır Ulu Camii'dir (705-715). Daha sonra Siirt Ulu Camii (1129) ve Bitlis Ulu Camii (1150) inşa edilmiştir. Anadolu'da çok ayaklı plan şemasında inşa edilen ulu camilerden sonra enine dikdörtgen planlı, mihrap önü kubbeli ulu cami plan şeması uygulanmaya başlanmıştır. Bu tipin Anadolu'daki en önemli örneği Silvan Ulu Camii'dir.

Anadolu öncesinde enine dikdörtgen formlu, mihrap önü kubbeli cami plan şemasının ilk örneği Leşker-i Bazar Ulu Camii (XI. yy ilk yarısı)'nde⁹¹ görülmektedir. Bu plan şeması daha sonra Artuklular, Saruhanoğulları ve Aydınoğulları tarafından Anadolu'daki camilerde ve Memlûklüler tarafından Mısır'da Baybars Camii'nde (1266)⁹² uygulanmıştır.

İncelediğimiz ulu camiler içerisinde plan şeması bakımından en dikkat çeken ulu cami, Silvan Ulu Camii'dir. Silvan Ulu Camisi (XI. yy)' enine dikdörtgen planı ve mihrap önü kubbeli uygulamasıyla, Bitlis Ulu Camii (1150)⁹³, Harput Ulu Camii (1157), Mardin Ulu Camii (1176)⁹⁴ (Çizim:11;Fotoğraf:68), Kızıltepe Ulu Camii (1204)⁹⁵ (Çizim:12;Fotoğraf:69), Şanlıurfa Ulu Camii (XII. yy'ın son çeyreği)⁹⁶,

⁹⁰ Ayla Ödekan, "Cami", **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C.1, YEM Yayınları, İstanbul 1997, s.316-317.

⁹¹ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.44-45.

⁹² Yetkin, **İslam Mimarisi**, s.162-163.

⁹³ Oktay Aslanapa, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi**, Ankara 1991, s.6-12; Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.103-104; Abdüsselam Uluçam, **Ortaçağ ve Sonrasında Vangölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002, s.21-24.

⁹⁴ Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri ...**, s.27-75, 79-99, 268-272; Metin Sözen, **Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1981, s.47-49, 208-209; Aslanapa, **Anadolu'da İlk Türk Mimarisi...**, s.9-12; Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.106-107; Ara Altun, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, Mardin Valiliği Yayınları, İstanbul 2011, s.20-35, 151-153.

⁹⁵ Güler, Aktuğ Kolay, "12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri", s.184

⁹⁶ Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.12-13; A. Cihat Kürkçüoğlu, **Şanlıurfa Camileri**, ŞURKAV Yayını, Ankara 1993, s.10-14.

Manisa Ulu Camii (1366)⁹⁷, Mardin Latifiye Camii (1371)⁹⁸, Selçuk İsa Bey Camii (1375)⁹⁹ ile benzerlik göstermektedir.

Eğil Ulu Camii'nin plan şeması, bu bölgede görülen enine plan şemasının basit bir uygulamasıdır. Şam Emeviye Camii'nin geleneksel yapısından esinlenerek oluşturulan enine dikdörtgen plan Anadolu'da birçok yapıda uygulanmıştır. Mevcut haliyle sadece kuzey ve güney duvarları ayakta kalan yapının, eski fotoğraflarından mihraba paralel uzanan tek bir sahından oluştuğu anlaşılmaktadır. Eğil Ulu Camii plan şeması bakımından Diyarbakır Ömer Şeddad Camii (1150-51) (Çizim:13) ile benzeşmektedir.¹⁰⁰ Her iki caminin de mihrap önü kısmı kubbe ile örtülmüştür. Bu kısma açılan yan mekanlar Ömer Şeddad Camii'nde kubbe ile örtülüken Eğil Ulu Camii'nde ise beşik tonozla örtülmüştür.

Çalışmamızda yer alan enine dikdörtgen planlı, tek sahınlı camiler Dicle Ulu Camii ve Kocaköy Ulu Camii'dir. Enine dikdörtgen planı ve tek sahınlı yapısıyla bölgedeki diğer camilerle benzerlik gösteren bu yapılar sonradan yapılan ilavelerle genişletilmiştir. Dicle Ulu Camii ve Kocaköy Ulu Camii planı bakımından, Eğil Şerbetin Köyü Camii (XVI. yy)¹⁰¹, Hani Kırım (Kadıışt) Köyü Camii (1671-72), Hani Okur Köyü Camii (XVII. yy) (Çizim:14), Kurtalan Yellice Köyü Camisi (XVII.-XIX. yy)¹⁰², Erüh Kaşıkayla Köyü Camisi (XVII. yy), Erüh, Bozatl Köyü Camisi (XVIII. yy), Erüh, Yerli Çoban Köyü Eski Camisi (XVIII. yy)¹⁰³, Pervari Yukarı

⁹⁷ Yetkin, **İslam Mimarisi**, s.218-219; Gönül Öney, **Beylikler Devri Sanatı XIV. – XV. Yüzyıl (1300-143)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s.13; Aslanapa, **Türk Sanatı**, s.209-211; Oktay Aslanapa, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Türksoy Yayını, Ankara 1996, s.43; Hakkı Acun, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.50.

⁹⁸ Altun, **Anadolu'da Artuklu Devri ...**, s.100-108, 268-272; Altun, **Mardin'de Türk Devri Mimarisi**, s.40-45, 151-153.

⁹⁹ Öney, **Beylikler Devri Sanatı...**, s.12; Acun, **Manisa'da Türk Devri Yapıları**, s.50.

¹⁰⁰ Orhan Cezmi Tuncer, **Diyarbakır Camileri**, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, Ankara 1996, s.65-66; Metin Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, İstanbul 1971, s.36-37.

¹⁰¹ Yıldız, **Eğil'in Kültürel Mirası**, s.51.

¹⁰² Ali Boran ve Diğerleri, **Kurtalan'daki Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Eserleri**, Siirt Valiliği Yayınları, Ankara 2009, s.23.

¹⁰³ Abdülhamit Tüfekçioğlu - Ali Boran, **Erüh'ta Osmanlı Dönemi Eserleri**, Siirt Valiliği Yayınları, Ankara 2009, s.43, 45, 51.

Camii (XVII.-XIX. yy), Pervari Ormandalı Köyü Camisi (XVII.-XIX. yy)¹⁰⁴ ile benzerdir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'ndeki camilerde sevilerek uygulanan enine plan şeması Artuklu dönemi eseri olan ve Anadolu'daki erken tarihli ulu cami örneklerinden biri olan Çermik Ulu Camii'nde de uygulanmıştır. Çermik Ulu Camii mihraba paralel uzanan üç sahınlı bir plan düzenlemesi göstermektedir. Tez çalışmamıza konu olan Hani Ulu Camii'nin batı harim bölümü mihraba paralel uzanan üç sahınlı bir plan şeması göstermesi bakımından Çermik Ulu Camii ile benzeşmektedir. Benzer plan şeması Eğil Eyyubiye Camii (XIX. yy), Diyarbakır Ulu Camii Şafiler Bölümü (1528)'nde de görülmektedir.¹⁰⁵

Çüngüş Ulu Camii ve Ergani Ulu Camii'nde İslam mimarisinde çok az kullanılan bazilikal plan şeması uygulanmıştır. Bazilikal plan şeması Hristiyan kilise plan şemasında yaygın olarak tercih edilmiştir. Bu plan şeması Anadolu'da özellikle Beylikler ve Anadolu Selçuklu Dönemi'nde kullanılmıştır. Hristiyan Bizans ile temas halinde olan ve Bizanslıların hakim oldukları toprakları alarak onunla etkileşime giren Beylikler ve Anadolu Selçuklu Devleti'nin bu etkileşim sonucunda Bizans kilise mimarisinde yaygın bir şekilde kullanılan bazilikal plan şemasını alarak cami mimarisinde kullandıkları tahmin edilmektedir. Mimarimizde kiliselerden alınarak kullanıldığı ileri sürülmektedir.¹⁰⁶ Cemaatle toplu namaz kılmaya çok elverişli olmayan bazilikal plan şeması cami mimarisinde fazla kullanılmamıştır. Ergani Ulu Camii ve Çüngüş Ulu Camii'nde uygulanan bazilikal plan şeması Bitlis Şeyh Seyyid İbrahim Mescidi (1620 - 1621) ve Muş Yünören Köyü Camii'nde de uygulanmıştır.¹⁰⁷

Hani Ulu Camii'nin doğu harimi mihrap duvarına paralel uzanan iki sahından oluşmaktadır. Harim mekanı, ortada silindirik gövdeli iki sütuna, yanlarda duvarlara oturan üç kemer gözü ile bir birinden ayrılmaktadır. Harim mekanının üzeri ahşap hatılların taşıdığı düz damla örtülüdür. Hani Ulu Camii'nin doğu harim bölümünde

¹⁰⁴ Ali Boran ve Diğerleri, **Pervari ve Şirvan'da Osmanlı Dönemi Eserleri**, Siirt Valiliği Yayınları, Ankara 2009, s.28, 34.

¹⁰⁵ Tuncer, **Diyarbakır Camileri**, s.37; Cömertler, "Çermik ve Çüngüş'teki ...", s.79

¹⁰⁶ Doğan Kuban, **Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekânın Teşekkülü, Rönesans'la Bir Mukayese**, İstanbul 1958, s.15.

¹⁰⁷ Cömertler, "Çermik ve Çüngüş'teki ...", s.79.

uygulanan iki sahnalı, enine dikdörtgen plan şeması Eğil Balaban Köyü Camii'nde (XVII. yy), Diyarbakır Balıklı Mescidi'nde (XV. yy), Diyarbakır Hacı Büzrük Mescidi'nde (XV. yy), Diyarbakır Fatih Paşa Camii Şafiler Bölümü'nde (1516–21), Diyarbakır Ali Paşa Camii Şafiler Bölümü'nde (1534–37), Diyarbakır Ragıbiye Camisi'nde (1594) görülmektedir.¹⁰⁸

Hazro Ulu Camii; kare planlı, tek kubbeli bir plan şemasına sahiptir. Yapı bu özelliği ile Çermik Şah Ali Bey (1517) , Silvan Kara Behlül (1561–1575) (Fotoğraf:70), Diyarbakır Ali Paşa (1534–37), Diyarbakır Lala Bey (XV. – XVI. yy), Diyarbakır Şeyh Muttahar (1500), Ahlat İskender Paşa (1564), Ahlat Kadı Mahmut Camii (1584) ile benzerlik göstermektedir.¹⁰⁹

4.2. YAPI ELEMANLARI

Anadolu'da inşa edilen anıtsal yapılarda giriş bölümleri, genelde taç kapı şeklinde vurgulanmıştır. İncelediğimiz eserlerden Eğil, Hani, Hazro ve Silvan ulu camilerinin giriş kapıları taç kapı özeliğindedir. Çermik ve Ergani ulu camilerinde harim mekanına açılan iki kapı bulunmaktadır. Silvan Ulu Camii'nde ise harim mekanına üç kapı açılmıştır. Kapılar genelde kuzey cephede açılmıştır. Ancak istisnai durumlar da bulunmaktadır. Çermik ve Ergani ulu camilerinin birer kapısı batı cepheden, Silvan Ulu Camii'nin bir kapısı da güney cepheden açılmıştır.

Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerin giriş kapıları genelde basık kemer açıklıklı olup dışarda bir sivri kemerle kuşatılmıştır. Çermik Ulu, Eğil Ulu, Hazro Ulu camilerinin giriş kapıları ile Hani Ulu Camii'nin avluya açılan kapısı giriş kapısı basık kemer açıklıklı olup dışardan bir sivri kemerle kuşatılmıştır.

Bazı yapılarda giriş kapıları, lentolu olup sivri kemerle kuşatılmıştır. Antak Ulu Camii'nin giriş kapısı düz lentolu olup dıştan bir sivri kemerle kuşatılmıştır. Kocaköy Ulu Camii'nin giriş kapısı ise lentolu olup dıştan basık kemerle kuşatılmıştır.

¹⁰⁸ Fatma Meral Halifeoğlu, “Diyarbakır Sur İçinde Yer Alan Mescitler”, Nebiler, **Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır**, Diyarbakır Valiliği Yayını, Ankara 2010, s.323-336; Tuncer, **Diyarbakır Camileri**, s.101, 115, 165; Sözen, **Diyarbakır'da Türk Mimarisi**, s.77, 93, 103, 123.

¹⁰⁹ Yıldız, “Hazro Ulu Camii ...”, s.1171.

Çüngüş Ulu, Ergani Ulu camilerinin giriş kapıları ile Hani Ulu Camii'nin doğu harimine açılan kapısı basık kemer açıklıklıdır.

Hani Ulu Camii'nin batı harimine açılan kapısı basık kemer girişli, dilimli kemer alınlıklıdır. Silvan Ulu Camii'nin kuzey cephesinde açılan iki kapı düz lento girişli, dilimli kemer alınlıklıdır.

Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerde genellikle lentolu, sivri kemer alınlıklı, sivri kemer açıklıklı, basık kemer açıklıklı ve yuvarlak kemer açıklıklı pencereler kullanılmıştır.

Eserlerde çoğunlukla sivri kemer açıklıklı pencere formu ile düz lentolu, sivri kemer alınlıklı pencere formu kullanılmıştır. Bu formların dışında Dicle ve Hani ulu camilerinde basık kemer açıklıklı pencereler tercih edilmiştir. Dicle, Ergani, Hazro ve Silvan ulu camilerindeki bazı pencerelerde yuvarlak kemer açıklıklı pencere formu kullanılmıştır. Hazro Ulu Camii'nin pencerelerinde diğer formların yanında dilimli kemer açıklıklı pencere formu da görülmektedir. Mazgal pencereler daha çok minarelerde tercih edilmiştir. Ancak Antak Ulu ve Çermik Ulu camilerinin bazı pencereleri mazgal penceredir.

Ergani Ulu Camii'nin güney cephe pencerelerinin birinde kullanılan beyzi formu pencere incelediğimiz yapılarda kullanılan tek pencere örneğidir.

Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerde genellikle sivri kemer, basık kemer, yuvarlak kemer ve dilimli kemer kullanılmıştır. En çok kullanılan kemer türü sivri kemerdur. Sivri kemer genellikle büyük açıklıkları geçmek amacıyla kullanılmıştır. Yapıların üst örtüsünü taşıyan kemerlerin oturduğu taşıyıcılar genellikle payelerdir. Sütunlar taşıyıcı öge olarak Hazro Ulu Camii'nin ve Hani Ulu Camii'nin revaklarında ve Hani Ulu Camii'nin doğu harim bölümünde kullanılmıştır.

İncelediğimiz ulu camilerin örtülerinde genellikle tonoz, kubbe ve düz tavan tercih edilmiştir. Eğil Ulu Camii ve Silvan Ulu Camii'nin mihrap önü kısmı kubbe ile örtülmüştür. Hazro Ulu Camii'nin harim mekanı kubbe ile örtülmüştür. Hazro Ulu Camii'nin yan mekanları ve Silvan Ulu Camii'nin mihrap önü bölümünün kuzey tarafı çapraz tonozla örtülmüştür. Eğil Ulu Camii'nin yan mekanları, Dicle Ulu

Camii, Kocaköy Ulu Camii, Çermik ulu Camii'nin harim mekanları beşik tonozla örtülmüştür. Çüngüş, Hani ve Ergani Ulu camilerinin harim mekanı ahşap hatıllarının taşıdığı düz örtü ile örtülmüştür.

Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerin kible duvarında bulunan mihrap nişleri çoğu camide sade bir niş şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Hazro Ulu Camii'nin mihrabı ile Silvan Ulu Camii'ndeki üç mihrap süslemeli mihraplar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Çermik, Çüngüş, Dicle, Kocaköy, Eğil, Hani ulu camilerinin mihrapları sade tutulmuştur. Hazro Ulu Camii'nin mihrabı ile Silvan Ulu Camii'nin mihrapları mukarnas kavsaralı olup, bitkisel, geometrik, mukarnas süslemelerle bezenmiştir. Ergani Ulu Camii'nin mihrabı yenidir.

İncelediğimiz bütün ulu camilerin minberleri yenidir.

Konumuzu oluşturan ulu camilerden sadece üçünün minaresi özgündür. Diğer yapıların ulu camileri minareleri sonradan yapılmıştır. Hazro Ulu Camii'nin minaresi kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli bir forma sahiptir. Hani ve Antak ulu camilerinin minareleri kare gövdelidir.

4.3. MALZEME VE TEKNİK

Mimari yapıların inşasında, ekonomik nedenler ve ulaşım şartlarından dolayı genelde o yörede bol bulunan malzeme tercih edilir. Anadolu, taş malzemenin bol miktarda bulunduğu bir coğrafyadır. Bu nedenle Anadolu'da inşa edilen yapılarda, genelde taş malzeme tercih edilmiştir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde bulunan Diyarbakır ili volkanik Karacadağ'dan dolayı taş malzemenin bol bulunduğu bir ildir. Diyarbakır merkez ve civarında bazalt taş yoğun olarak bulunurken ilçelerde daha çok kalker taşı ve mermer bulunmaktadır. Taşın bol miktarda bulunduğu bir yerleşim yeri olan Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerin inşasında taş malzeme yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ulu camilerin duvarlarında ve üst örtüde ağırlıklı olarak kesme taş malzeme kullanılmıştır. Bunun yanında kesme taşın yanında moloz taş ve kabayonu taşın da kullanıldığı camiler bulunmaktadır. Bazı ulu camilerde kesme taş ve moloz taş veya kesme taş ve kabayonu taş birlikte kullanılmıştır. Bu

yapıların ise taşıyıcı öğelerinde, dış cephedeki kapı ve pencere kenarlarında ve köşelerde kesme taş, diğer kısımlarında moloz taş veya kabayonu taş kullanılmıştır. Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerde taşın yanında ahşap malzeme de kullanılmıştır. Ahşap malzeme üst örtüde, kapı ve pencere kanatlarında kullanılmıştır.

Antak Ulu Camii ve minaresinin inşasında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapının batı cephesinde daha sonraki onarımlarda kabayonu taş malzemenin kullanıldığı yapı ile ilgili eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Fotoğraf:3).

Çüngüş Ulu, Dicle Ulu ve Kocaköy Ulu camilerinin dış cepheleri ve harim mekanı duvarları sıvandığından bu yapıların inşasında hangi taş türünün kullanıldığı anlaşılmamaktadır. Kalan izlerden bu yapıların taşıyıcı öğelerinde, kapı ve pencere kenarlarında, dış cephenin köşelerinde ve mihraplarında kesme taş, diğer kısımlarında ise moloz taş malzemenin kullanıldığı anlaşılmaktadır (Fotoğraf:13-20; 50-57).

Çermik Ulu Camii'nin pencere ve kapı kenarlarında ve taşıyıcı öğelerinde kesme taş malzeme kullanılmıştır. Yapının diğer bölümlerinde moloz taş malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf:7-12).

Eğil Ulu Camii'nin kapı, pencere, mihrap ve kubbeyi taşıyan takviye kemerleri ile mihrap çıkıntısı kesme taş malzemedan inşâ edilmiştir. Yapının diğer kısımlarında ise kabayonu taş malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf:21-23).

Ergani Ulu Camii'nin taşıyıcı öğelerinde, kapı ve pencere kenarlarında, dış cephenin köşelerinde ve mihrabında kesme taş, diğer kısımlarında ise kabayonu taş malzeme tercih edilmiştir (Fotoğraf:24-28).

Hani Ulu Camii'nin büyük bir bölümünün inşasında düzgün kesme taş malzeme kullanılmıştır. Düzgün kesme taş malzeme caminin, kemer, paye, kapı ve pencere açıklıkları ile minaresinin yapımında kullanılmıştır. Yapının güney cephesinin alt kısmında bulunan dükkânların beden duvarlarında, yapının doğu

cephesinde ve kuzey cephesinde kabayonu taş malzeme kullanılmıştır. Eserin batı cephesinde ise moloz taş malzeme tercih edilmiştir (Fotoğraf:29-36).

Hazro Ulu Camii ve minaresi düzgün kesme taş malzemeden inşa edilmiştir. Caminin bazı cephelerinde iki renkli düzgün kesme taş malzeme birlikte kullanılmıştır. Caminin doğu cephesinde ve batı cephesinin alt kısmında moloz taş malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf:37-49).

Silvan Ulu Camii'nin inşasında kesme taş malzeme kullanılmıştır (Fotoğraf:58-67).

Konumuzu oluşturan yapılarda tuğla malzeme sadece Eğil Ulu Camii'nin kubbesi, kubbeye geçişi sağlayan tromplarda ve tromp kemerlerinde kullanılmıştır (Fotoğraf:23).

Ahşap malzeme ise daha çok kapı, pencere doğramalarında, üst örtüyü taşıyan merteklerde ve mahfillerde kullanılmıştır. Hani Ulu Camii'nin revaklı avlusu, batı harimi ve doğu harimi ahşap dikmelerin taşıdığı düz tavanla örtülüdür. Ergani Ulu Camii'nin harim mekanının örtüsünde ve Hazro Ulu Camii'nin zemin katında bulunan mekanların örtüsünde ahşap malzeme kullanılmıştır.

4.4. SÜSLEME

Diyarbakır ilçelerindeki süsleme daha çok bitkisel, geometrik, mimari (mukarnas, silme) süsleme, ve yazı olarak karşımıza çıkmaktadır. Süslemeler kapılar, mihrablar, minareler ve sütunceler üzerinde yoğunlaşmıştır. Süslemelerin tamamı taş malzeme üzerine işlenmiş olup taş süslemelerdir.

Bitkisel, geometrik, mimari (mukarnas, silme) süslemeler Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerde en çok kullanılan süsleme çeşididir. Bu süslemeler taş malzemeye kabartma tekniğinde işlenmiştir. Süslemelerde genellikle Türk sanatında kullanılan motifler tercih edilmiştir. Bitkisel süslemelerde az da olsa mahalli süslemeler kullanılmıştır.

Çermik Ulu, Çüngüş Ulu, Dicle Ulu ve Kocaköy Ulu camilerinde geometrik bitkisel veya mukarnas karakterli bezemeye rastlanmamıştır.

Antak Ulu Camii'nin süslemeleri minarenin üzerinde toplanmıştır. Yapının minaresinin gövdesinde kaval oluk ve düz silmeli kornişler kullanılmıştır. Gövdenin birinci bölümünde kornişin hemen altındaki nişin kavsarası mukarnas süslemelidir. Minarenin birinci bölümünün güney cephesinde kornişin üstünde kabartma tekniğinde yapılmış yarım dairesel planlı, on iki dilimli güneş saati bulunmaktadır.

Eğil Ulu Camii'nin mihrap nişinin sivri kemeri silmelerle hareketlendirilmiştir. Mihrabın kavsara kısmı, çeyrek küre şeklinde tasarlanmıştır.

Ergani Ulu Cami'nin tezyinatına ilişkin unsurlar güney cephesinde toplanmıştır. Cephe yatay bir silme ile iki bölüme ayrılmıştır. Pencerelelerin etrafında rüstik tarzda taş uygulaması görölmektedir. Üstte yer alan oval pencere iki sütunceye oturan bir kaval silme ile kuşatılmış, pencerenin kenarında üçgenlerden oluşan dairesel bir süsleme kuşağına yer verilmiştir. Güney cephede mihraba denk gelen yerde ise iki renkli taş uygulamalı birer plasterin ortasında iki renkli taştan 16 kollu bir yıldız ile hilal motifi kullanılmıştır. Yıldızın ortasında ise bir gülbezek vardır. Kaş kemerin kilit taşında cepheden taşıntılı bir yelpaze motifi bulunmaktadır.

Hani Ulu Camii'nde yapıyı çepeçevre dolanan taş konsollu saçak silmeler, yapının güneydoğu bölümünde yer alan revaklı avlunun baklava dilimli sütun başlıkları ve bu başlıklara oturan kemerlerin iç içe geçmiş silmeleri, batı hariminin güney duvarında yer alan pencerelerden alt kısımdakilerin basık kemerlerinde yer alan baklava dilimli taş süsleme, batı harim bölümüne geçişi sağlayan basık kemer girişli, dilimli kemer alınlıklı kapının alınlık kısmında bulunan üç adet gülbezek kabartması ve batı harimin mihrabındaki bitkisel süslemeler yapıda karşımıza çıkan bezemelerdir. Hani Ulu Camii'nin minaresinde ise kaval ve içbükey silmeler kullanılmıştır.

Hazro Ulu Camii'nin mihrabında, sütunlarında, pencereleri sınırlandıran sütuncelerde ve minaresinin kaidesinde geometrik, bitkisel ve mukarnas süslemelere yer verilmiştir.

Yapının saçak kısmı mukarnaslı konsolla nihayetlenmektedir. Caminin revak kemerlerinin oturduğu sütunların gövdesi kaval silmeli bir bilezikle ayrılan altlık ve

başlıklar küp formundadır. Küpün yüzeyleri her kenarda dairesel, damla ya da üçgen kabartmalarla hareketlendirilmiştir.

Hazro Ulu Camii'nin güney cephesinde açılan alt kat pencerelerini kuşatan sivri kemerler iki yanda sütuncelere oturmaktadır. Sütunce gövdeleri sepet örgü motifleri ile hareketlendirilmiştir. Sütuncelerin dikdörtgen prizmatik formdaki/ koç başlıklı sütunce başlıklarının üst bölümünde kırık hatlı örgüler, bu bölümün altında madalyonlar, bunların altında da iri yapraklar bulunmaktadır. Orta bölümde ise ters ve düz ok ucu motiflerinden meydana gelen bir süsleme yer almaktadır. Sütunce kaideleri on ve sekiz dilimli/yapraklı rozetlerle bezenmiştir. Bu cephenin üst kat pencerelerini sınırlandıran sütuncelerin gövdeleri sepet örgü motifleri ile hareketlendirilmiştir. Sütunce kaideleri ise altı kollu yıldızlar ve merkezde yer alan rozet çiçekleri ile vurgulanmıştır. Başlıklar burmalı bir silme ile gövdeden ayrılmıştır. Sütunce başlıkları üst kısımda sekiz kollu yıldızlarla alt kısımda ise dallar üzerinde farklı boyutlardaki lâlelerin yanı sıra karanfiller ile bezenmiştir.

Hazro Ulu Cami'nin harim mekânına girişi sağlayan kapısı iki yanda sütuncelerle sınırlandırılmıştır. Girişin sağındaki sütuncenin gövdesi ve başlığı zikzaklarla bezenmiştir. Kaidesi ise bir daire içerisindeki altı kollu yıldızla vurgulanmıştır. Girişinin solundaki sütuncenin gövdesi de diğer sütunce gövdesinde olduğu gibi zikzaklarla süslenmiştir. Sütunce kaidesi ise Mührü Süleyman olarak bilinen altı kollu yıldızla bezenmiş olup merkezinde bir altıgene yer verilmiştir. Caminin harim mekânının doğu ve batı tarafında bulunan yan mekanlara açılan açıklıkların sütuncelerinde de benzer bezemeler görülmektedir.

Hazro Ulu Camii'nin mihrabı üç yönden üç sıra mukarnaslı bordürle bezenmiştir. Mihrap nişinin mukarnas kavsarası üst bölümde yivli, kubbemsi bir tepelikle son bulmaktadır. Nişi sınırlandıran sütuncelerin gövdeleri zencereklerle hareketlendirilmiştir. Çokgen mihrap nişinde ise sütunce görünümlü dört silme dikkat çekmektedir

Hazro Ulu Camii'nin minaresinin kaide kısmında merkezde altı kollu yıldızların yer aldığı altıgen geçmeler ile oluşturulan geometrik bir kompozisyona ve çift sıra dişli bir madalyon içerisinde geometrik tasarımlara yer verilmiştir. İç

kısımda altı kollu geçmelerle oluşturulan altıgen geometrik bezemelerin merkezine altı kollu yıldızlar yerleştirilmiştir. Altıgenlerin yüzeyi ise altı köşeli kabartmalarla doldurulmuştur. Caminin harim mekânını örten kubbeye geçişi sağlayan trompları taşıyan kemerler mukarnas bingilidir.

Silvan Ulu Camii'nin güney cephesinin doğu yönünde açılan ve kademeli silmelerle çerçeveselendirilen sivri kemer formulu düz lentolu giriş kapısında altı yapraklı çiçek, yirmi iki kollu çarkıfelek, lale, palmet, çok yapraklı çiçek, kıvrım yapan dallar, oluk ve kaval silmeler, mukarnas, sepet örgü, kırık hatlı örgüler sekiz kollu yıldız, zencerek, kum saati, geometrik geçmeler zikzak, rozet bezemeleri bulunmaktadır.

Silvan Ulu Camii'nin kuzey cephede açılan giriş kapılarında palmet ve zikzaklı beş kollu yıldız, silme, zikzak, ters düz bitkisel kıvrımlar, çift diş sırası, damla motifi bitkisel kıvrımlar, eşkenar dörtgenler, dört yapraklı çiçekler, sekiz yapraklı çiçekler ve kıvrık dal süslemeleri vardır.

Silvan Ulu Camii'nin kuzey cephenin doğu ve batı tarafında bulunan konsolların yüzeyleri palmet rumi kombinine dayanan bir süslemeye sahiptir. Konsolları birbirine bağlayan kemer aralıklarının köşeleri balıksırtı düzenlemeye sahiptir. Kemerlerin oturduğu sütuncelerin gövdesi zikzaklarla, başlık yüzeyi ise palmetle bezenmiştir.

Silvan Ulu Camii'nin mihrapönü kubbesine geçişi sağlayan trompların altındaki mukarnas yuvalarında palmet -rumi kombinine dayanan bir süsleme, tromp kemerindeki silmelerde ise geometrik süslemeler bulunmaktadır.

Silvan Ulu Camii'nin ana mihrabı çevreleyen bordürlerde, kemerde ve alınlık kısmında, sütuncelerde bitkisel bezemeler, palmet, rumi ve kıvrık dallar görülmektedir. Mihrabı çevreleyen bordürlerde ayrıca geometrik geçmeler ve düğüm motifleri bulunmaktadır. Mihrabın kavsarası mukarnas kavsara olup yer yer bitkisel motiflerle bezenmiştir.

Kible duvarının en doğusunda bulunan mihrabın bordürleri bitkisel motiflerle süslenmiştir. Mihrab alınlığındaki köşelikler palmet-rumi kombinine dayanan bir

süsleme ile bezenmiştir. Mihrap kemerinin oturduğu sütuncelerin başlıklarının üst kesimleri palmetlerle ve balıksırtı motiflerle süslenmiştir. Sütunce gövdeleri zikzaklıdır. Mihrap beş sıra mukarnaslı kavsaraya sahiptir. Mukarnas aralıkları rumilerle süslenmiştir. Mihrap nişi merkezde yıldız ve rozet çiçeklerinin yer aldığı geometrik geçmelerle bezenmiştir.

Ulu camilerde yazı dekoratif amaçtan çok bilgi vermek amaçlı kullanılmıştır. Yazı eserin yapılışı ve onarımı hakkında bilgi vermeye yönelik yazılan kitabelerde ve dini içerikli kitabelerde kufi ve sülüs karakterli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kitabeler de kullanılan yazı taş malzemeye kabartma tekniğinde hakkedilmiştir.

Antak Ulu, Çermik Ulu, Çüngüş Ulu, Eğil Ulu, Ergani Ulu, Hani Ulu, Hazro Ulu, Kocaköy Ulu ve Silvan Ulu camilerinin kitabelerinde yazı kullanılmıştır.

Çermik Ulu Camii kitabesi ile Eğil Ulu caminin kubbe kasnağındaki kitabeler kufi karakterli kitabelerdir. Eğil Ulu Camii'nin kitabesinde çiçekli kufi hat kullanılmıştır.

Antak Ulu Camii'nin minaresi üzerinde bulunan kitabe, Çüngüş Ulu Camii kitabesi, Hani Ulu Camii kitabeleri, Hazro Ulu Camii kitabeleri, Kocaköy Ulu Camii kitabeleri, Silvan Ulu Camii'nin kubbe eteğindeki ve mihrabındaki kitabeler taş malzemeye celi sülüs hatla yazılmış kitabelerdir. Antak Ulu Camii, Eğil Ulu Camii ve Silvan Ulu Camii'nin kitabelerinde kullanılan yazı yapının inşası, onarımı hakkında bilgi verme amacının yanında aynı zamanda dekoratif amaçla da yapılmıştır. Diğer ulu camilerdeki yazılar daha çok bilgi vermek amaçlı kullanılmıştır.

SONUÇ

Tarih boyunca birçok devlete ev sahipliği yapan Diyarbakır ilinin şehir merkezinin yanında ilçelerinde de bu devletlere ait kültür ve uygarlıkların izlerine rastlamak mümkündür. Tarihi yolların kavşağında kalan bu ilçelerin birçok devlete başkentlik yaptığı tarihi belgelerden anlaşılmaktadır. Tarihin Meyyafarikin'i, bugünün Silvan ilçesi Mervani Devleti ve Eyyubi Devletine başkentlik yapmıştır. Eğil Osmanlı Devleti zamanında Eğil Kürt Emirliği'nin merkezidir. Atak veya Antak (Lice) Mervanilerin ve Artukluların önemli kalelerinden olup Osmanlı Dönemi'nde Antak Kürt Emirliği'nin merkezidir. Kulp Mervani, Artuklu ve Akkoyunluların önemli merkezlerinden olup Osmanlı Dönemi'nde Kulp Kürt Beyliği'nin merkezidir. Artukluların önemli merkezlerinden olan Çermik, Çermik Kürt Beyliği'nin yönetim merkezidir. Bu ilçelerde hüküm süren devletler şehirlerinin etrafını surlarla çevirmişlerdir. Bu sur duvarlarının arkasında da birçok abidevi eser inşa etmişlerdir.

639 yılında Diyarbakır bölgesinin İslam orduları tarafından feth edilmesi ile birlikte Diyarbakır'ın bugünkü ilçeleri de İslam kültür ve medeniyeti ile tanışmışlardır. İslam kültür ve medeniyeti çerçevesinde yapılan eserler bölgenin tarihinin ve kültürünün şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır. Diyarbakır'ın ilçelerinde İslami döneme ait birçok eser bulunmaktadır. Bu eserlerin en önemlilerinden bazıları tez konumuz olan ulu camilerdir.

Savaşlar, doğal afetler, iç karışıklıklar ve bilinçli-bilinçsiz yıkımlar, eski ilçe merkezinin yerleşim yerinin terk edilmesi yüzünden bu ulu camilerin bir bölümü günümüze gelememiştir. Kulp Ulu Camii'nde günümüze herhangi bir veri ulaşmamıştır. Eski fotoğraflardan bilgi sahibi olduğumuz Antak Ulu Camii'nin sadece minaresi günümüze ulaşmıştır. Günümüze gelen yapıların bazıları çeşitli

tamir ve yenilemeler sonucunda mimari özelliklerinin bir kısmını yitirmişlerdir. Bazıları ise Eğil Ulu Camii'nde olduğu gibi kaderlerine terk edilmiş olup ayakta kalan kısımları yıkılmaya yüz tutmuştur.

Günümüzde Diyarbakır iline bağlı olan merkez ilçeler dışındaki on üç ilçeden sekizi kadim ilçe olup birçok medeniyeti ağırlamışlardır. Ve bu ilçelerden birer ulu cami günümüze ulaşmıştır. Tarihte bir köy yerleşimi konumunda olan Dicle ve Kocaköy ilçelerinde bir ulu camiinin inşa edilmiş olması dikkat çekçidir. Günümüzde Diyarbakır sınırları içerisinde bulunan on ilçede ulu cami bulunmaktadır. Tarihte Diyarbakır bölgesinin önemli kalelerinden biri olan Kulp ilçesinde bulunması gereken ulu cami hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılammıştır. İlçenin eski yerleşim yerinin terk edilip tamamen toprak altında kalmasından dolayı burada bulunan ulu cami de muhtemelen yıkılıp toprak altında kalmıştır. Diyarbakır'ın yeni ilçelerinden olan Bismil ve Çınar ilçeleri daha önceki dönemlerde köy konumunda bir yerleşim olduklarından dolayı burada herhangi bir ulu cami yapılmamıştır.

İncelediğimiz ulu camiler Mervani, Selçuklu, Artuklu, Nisanoğulları, Eyyubi ve Osmanlı Dönemi'nde, Osmanlı Devleti'ne ocaklık olarak bağlı olan Kürt Beylikleri tarafından inşa edilmiş olup bu ulu camiler daha çok İslam sanatında görülen çok ayaklı ulu camilerin yöredeki uygulamalarıdır. Enine dikdörtgen planlı olan bu camilerden bir kısmının mihrap önü kısmında kubbeye yer verilmiştir.

Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerde plan düzenlemesi bakımından yeni denemeler uygulanmamıştır. İslam sanatında var olan enine dikdörtgen planlı, çok ayaklı ulu cami plan şeması ağırlıklı olarak uygulanmıştır. Bunun yanında Çüngüş ve Ergani ulu camilerinde olduğu gibi bazilikal plan şemasının uygulandığı yapılarda bulunmaktadır. Hazro Ulu Camii'nde ise diğer yapıların aksine kare planlı, tek kubbeli plan şeması uygulanmıştır.

Bu çalışmada incelediğimiz Antak Ulu Camii enine dikdörtgen planlıdır. Çermik Ulu Camii mihraba paralel uzanan üç sahınlı bir düzenleme göstermektedir. Çüngüş Ulu Cami mihraba dik uzanan tek sahınlı bir planlama göstermektedir. Dicle Ulu Camii ve Kocaköy Ulu Camii mihraba paralel uzanan tek sahınlı, enine

dikdörtgen planlı bir planlama göstermektedir. Eğil Ulu Camii mihraba paralel uzan tek sahınlı, enine dikdörtgen planlı, mihrap önü kubbeli bir düzenleme göstermektedir. Ergani Ulu Camii mihraba dik uzanan iki sahınlı plan şemasını yansıtmaktadır. Hani Ulu Camii farklı dönemlerde yapılmış olan iki bölümlü bir harım mekanına sahiptir. Her iki harım mekanı da mihraba paralel uzanan enine dikdörtgen plan şemasında inşa edilmiştir. Batı taraftaki harım mekanı mihraba paralel uzanan üç sahınlı bir düzenleme gösterirken, Doğu taraftaki harım bölümü mihraba paralel uzanan iki sahınlı bir düzenleme göstermektedir. Hazro Ulu Camii kare planlı, tek kubbeli bir plan şemasına sahiptir. Silvan Ulu Camii'nde ise enine dikdörtgen planlı, çok ayaklı, mihrap önü kubbeli transept plan şeması karşımıza çıkmaktadır. Mihraba paralel uzanan dört sahnin mihrap önünde bir sahınla kesilmektedir.

Konumuzu oluşturan ulu camilerden sadece üçünün; Antak Ulu Camii, Hani Ulu Camii ve Hazro Ulu Camii'nin minareleri özgün olarak günümüze ulaşmıştır. Diğer ulu camilerin minareleri sonradan yapılmıştır. Antak Ulu Camii ve Hani Ulu Camii'nin minareleri kare gövdeli minare formunda inşa edilmiştir. Hazro Ulu Camii minaresi ise silindirik gövdeli, tek şerefeli bir form göstermektedir.

Diyarbakır'ın ilçelerinde ulu camilerin inşasında bölgede bol miktarda bulunan taş malzeme kullanılmıştır. Taş malzeme düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taş malzeme şeklinde kullanılmıştır. Taş malzemenin yanında az miktarda da olsa tuğla ve ahşap malzeme de kullanılmıştır.

Yapılarda en çok kullanılan örtü sistemi beşik tonozdur, bunun yanında kubbe de kullanılmıştır. Yöresel özellik olarak ahşap kirişli düz tavan da görülmektedir.

Mihraplar yarım daire planlı veya çokgen planlı niş formunda tasarlanmıştır. Diğer ulu camilerde tek mihrap uygulaması karşımıza çıkmasına rağmen Silvan Ulu Camii'nde birden fazla mihrap uygulaması görülmektedir. Silvan Ulu Camii ve Hazro Ulu Camii mihrapları süslemeli anıtsal mihrap formundadır. Diğer ulu camilerin mihrapları daha küçük ebatlı ve sadedir. İncelediğimiz ulu camilerde özgün minber bulunmamaktadır.

Ulu camiler süsleme açısından fakirdir. Ulu camilerde bulunan süslemeler genellikle taş süslemeler olup taş malzeme üzerine kabartma olarak yapılan geometrik, bitkisel süslemeler yazı ve mukarnas örnekleridir. Süslemeler mihraplarda, minarelerde, giriş kapılarında ve sütuncelerde toplanmıştır.

“Diyarbakır İlçelerindeki Ulu Camiler” adlı bu tez çalışması da Diyarbakır’ın merkez ilçeleri dışında kalan diğer ilçelerde bulunan ulu camiler çalışılmıştır. Bu eserler; Çermik, Çüngüş, Dicle, Eğil, Ergani, Hani, Hazro, Lice, Kocaköy ve Silvan ilçelerinde bulunmaktadır. Diyarbakır ilçelerindeki ulu camilerden sekizi günümüze sağlam bir şekilde ulaşmıştır. Bir ulu cami Eğil Ulu Cami günümüze kısmen ulaşmıştır. Bir ulu cami ise Antak Ulu Cami günümüze ulaşmamış sadece minaresi günümüze ulaşmıştır. Sanat Tarihi açısından önemli bir ulu cami potansiyeline sahip olan Diyarbakır ilçeleri Anadolu’nun değişik bölgelerinde uygulanan farklı ulu cami plan şemasına sahip yapıları bünyesinde barındırmaktadır. İncelen bu ulu camilerin plan şeması, mimari ve süsleme özellikleri bakımından dönemlerinin devamı şeklinde olup kendi yapı gruplarının önemli bir halkasını teşkil ettikleri ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak bu tez çalışmasında Diyarbakır ilçelerinde bulunan ulu camilerin tamamı ilk kez bir bütün olarak ele alınıp incelenmiş ve yayına dönüştürülmüştür. Dicle Ulu Camii, Kocaköy Ulu Camii ve Ergani Ulu Camii ilk kez bir çalışmada kapsamlı bir şekilde ele alınıp bütün yönleri ile tanıtılmıştır. Ulu camiler üzerinde bulunan kitabeler tekrar gözden geçirilmiş, Kocaköy Ulu Camii üzerinde bulunan kitabeler ilk kez okunmuştur. Bu çalışmada ayrıca Diyarbakır ilçelerindeki ulu camiler için bir plan tipolojisi belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

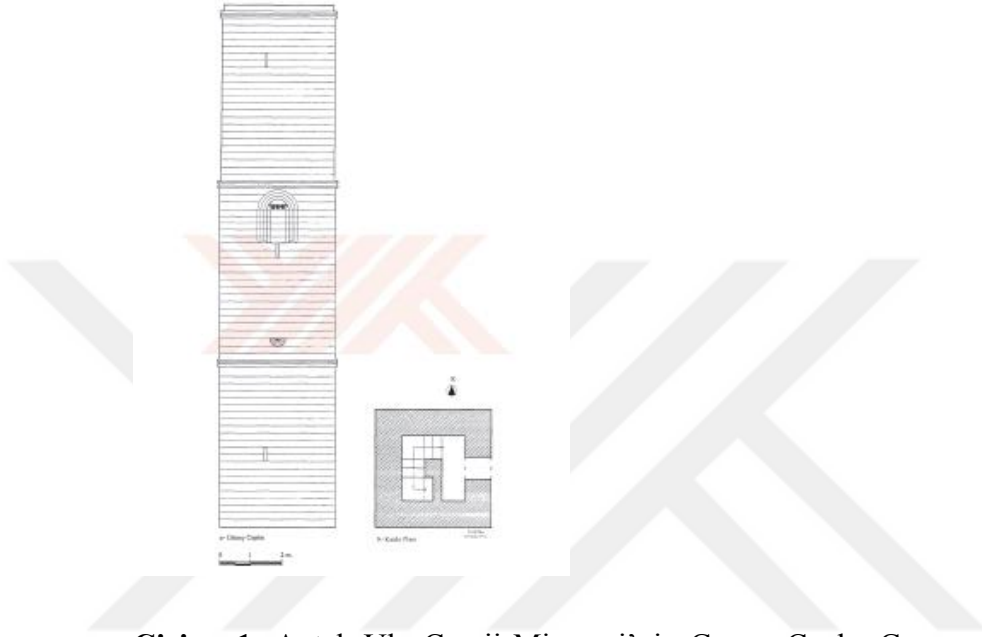
- AKBULUT, İlhan, **Diyarbakır**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, İstanbul, 1998.
- AKDEMİR, Naci, **Kocaköy (Karaz)**, Kocaköy Kaymakamlığı Yayını, Diyarbakır, 2008.
- ACUN, Hakkı, **Manisa’da Türk Devri Yapıları**, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.
- AKOK, Mahmut, “Diyarbakır Ulu Camii Mimari Manzumesi”, **Vakıflar Dergisi**, S: 8, Ankara 1969, s.113-139
- ALTUN, Ara, **Anadolu’da Artuklu Mimarisi’nin Gelişmesi**, Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul, 1978.
- ALTUN, Ara, **Mardin’de Türk Devri Mimarisi**, Mardin valiliği Yayınları, İstanbul 2011.
- ASLANAPA, Oktay, **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Türksoy Yayını, Ankara 1996.
- ASLANAPA, Oktay, **Türk Sanatı**, Remzi Kitap Evi, İstanbul, 1993.
- ASLANAPA, Oktay, **Anadolu’da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi**, Ankara 1991.
- BEYSANOĞLU, Şevket, “Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi”, **Diyarbakır Müze Şehir**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.41.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi I**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, Ankara, 1996.
- BEYSANOĞLU, Şevket, **Anıtlar ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi II**, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayını, Ankara, 1996.
- BORAN Ali, Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, İrfan YILDIZ, Zekai ERDAL, **Pervari ve Şirvan’da Osmanlı Dönemi Eserleri**, Siirt Valiliği Yayınları, Ankara 2009.
- BORAN Ali, Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU, İrfan YILDIZ, Zekai ERDAL, **Kurtalan’daki Selçuklu ve Osmanlı Dönemi Eserleri**, Siirt Valiliği Yayınları, Ankara 2009.

- BAŞ, Gülsen, **Geçmişinden Yitirdikleriyle Silvan Ulu Camii**, Öncü Basımevi, Ankara, 2012.
- BAŞ, Gülsen, **Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimari Yapılarında Süsleme**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2013.
- CEZZAR, Mustafa, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 1977.
- CÖMETLER, Erbil, “**Çermik ve Çüngüş'teki Türk Dönemi Mimari Eserleri**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi” Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Van, 2004.
- ÇAM, Nusret, “Ulu Cami”, **D.İ.A.**, Cilt: 42, TDV Yayınları, İstanbul 2012, s.42.
- DEMİR, Latif, “**Ortaçağdan Günümüze Eğil ve Hani'deki Mimari Eserleri**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Van, 2007.
- EYİCE, Semavi, "Cami", **D.İ.A.**, Cilt:7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.58.
- GÖYÜNÇ, Nejat, “Diyarbakır”, **D.İ.A.**, C.19, Diyanet Yayın Evi, İstanbul, 1994. s.
- GRABER, Oleg, **İslam Sanatının Oluşumu**, (çev.), Nuran Yavuz, Kanat Kitap, İstanbul 2010.
- GÜLER, Mustafa, AKTUĞ KOLAY, İlknur “12. Yüzyıl Anadolu Türk Camileri”, **İTU Dergisi/a, Mimarlı, Planlama, Tasarım**, C.5, s.83-90.
- GÜLDOĞAN, Vedat, **Diyarbakır Tarihi**, Kripto Yayınları, Ankara 2011.
- GÜNEL Aziz, **Türk Süryaniler Tarihi**, Diyarbakır, 1970.
- HALİFEOĞLU, Fatma Meral, “Diyarbakır Sur İçinde Yer Alan Mescitler”, **Nebiler, Sahabiler, Azizler ve Krallar Kenti Diyarbakır**, Diyarbakır Valiliği Yayını, Ankara 2010, s.323 -336.
- HOUT, Jean-Lois, Jean-Paul THALMANN, Dominique VALBELLE, **Kentlerin Doğusu**, (çev.), Ali Bektaş Girgin, İmge Kitapevi, Ankara, 2000.
- İLHAN M. Mehdi, **Amid (Diyarbakır)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2000.
- KILAVUZ, Bülent Nuri, (“**Güneydoğu Anadolu Bölgesi Minareleri**” (“Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Van, 2005.
- KONYAR, Basri, **Diyarbakır Tarihi, C.2**, Diyarbakır Vilayeti Yayını, Ankara, 1936.

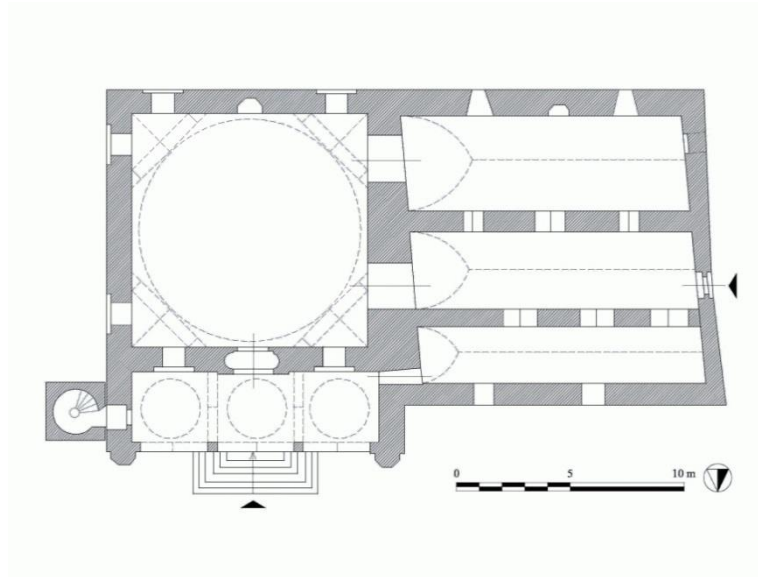
- KONYAR, Basri, **Diyarbakır Yıllığı**, C. 3, Diyarbakır Vilayeti Yayını, İstanbul, 1936.
- KUBAN, Doğan, “Osmanlı Mimarlığı”, **Osmanlı Uygarlığı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2002, s.
- KUBAN, Doğan, **Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.
- KUBAN, Doğan, **Osmanlı Mimarisi**, YEM Yayınları, İstanbul 2007.
- KUBAN, Doğan, **Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekânın Teşekkülü, Rönesans’la Bir Mukayese**, Güven Basım ve Yayınevi, İstanbul 1958.
- KURUYAZICI, Halil, “Diyarbakır”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C.1, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul, 1997, s.461.
- KÜRKÇÜOĞLU, A. Cihat, **Şanlıurfa Camileri**, ŞURKAV Yayını, Ankara 1993.
- Nasır-ı Hüsrev, **Sefername**, Terzi (çev.) Abdülvehap, İstanbul 1967.
- ÖDEKAN, Ayla, “Cami”, **Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi**, C.1, YEM Yayınları, İstanbul 1997, s.316–317.
- ÖNEY, Gönül, **Beylikler Devri Sanatı XIV. – XV. Yüzyıl (1300-143)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989.
- ÖNKAL Ahmet, Bozkurt Nebi , “Cami Dini ve Sosyokültürel Tarihi”, **DİA.**, Cilt 7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.46-56.
- HILLENBRAND, Robert, **İslam Sanatı ve Mimarlığı**, (çev.), Çiğdem Kafesoğlu, Homer Kitabevi, İstanbul 2005.
- PERİHANOĞLU, Hatice “**Silvan ve Hazro’daki Mimari Eserleri**”, (“Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”) Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Van, 2004.
- SEVGİN, Nazmi, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını, Ankara, 1982.
- SÖZEN, Metin, **Diyarbakır’da Türk Mimarisi**, Diyarbakır’ı Tanıtma ve Turizm Derneği Yayını, İstanbul 1971.
- SÖZEN, Metin, **Anadolu’da Akkoyunlu Mimarisi**, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul 1981.
- SÖZEN, Metin, TANYELİ Uğur, **Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999.

- SÜMER, Faruk, “Akkoyunlular”, **TDVİA**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.2, İstanbul, 1991, s.272.
- ŞENER, Mehmet, “Camii”, **DİA**, Cilt:7, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.91
- TOP, Mehmet, “Diyarbakır Ulu Camii ve Müştemilatı”, **Medeniyetler Mirası Diyarbakır Mimarisi**, Diyarbakır Valiliği Yayını, Diyarbakır 2011, s. 185-227.
- TUNCER, Orhan Cezmi, **Diyarbakır Camileri**, Diyarbakır Büyük Şehir Belediyesi Yayınları, Ankara 1996.
- TÜFEKÇİOĞLU Abdülhamit, BORAN Ali, **Eruh'ta Osmanlı Dönemi Eserleri**, Siirt Valiliği Yayınları, Ankara 2009.
- ULUÇAM, Abdüsselam, **Ortaçağ ve Sonrasında Vangölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002.
- ÜNAL, Rahmi Hüseyin, **Diyarbakır İli'ndeki Bazı Türk-İslam Anıtları Üzerine Bir İnceleme**, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum, 1975.
- YETKİN, Suut Kemal, **İslam Mimarisi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1959.
- YILDIZ, İrfan, “Hazro Ulu Camii”, **Turkish Studies Prof. Dr. Hakkı Acun Armağanı**, V o l u m e. 9 / 1 0 F a l l 2 0 1 4, İzmir, 2014, s.1157-1182.
- YILDIZ, İrfan; **Eğil'in Kültürel Mirası**, Diyarbakır Valiliği Yayınları, Diyarbakır, 2012.
- YILDIZ, İrfan, “Diyarbakır'ın Dicle İlçesi'nde Yeni Tespit Edilen Kültür Varlıkları”, **Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu**, C. II. Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2012, s. 881-90.
- YILDIZ, İrfan Vd., “Diyarbakır İli ve İlçeleri Ortaçağ ve Sonrasına Ait Mimari ve Sanat Eserlerinin İncelenmesi Yüzey Araştırması-2012 Ergani-Çınar İlçeleri”, **31. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.1.**, Muğla, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2014, s.127-144.
- YILMAZÇELİK, İbrahim, **XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1995.

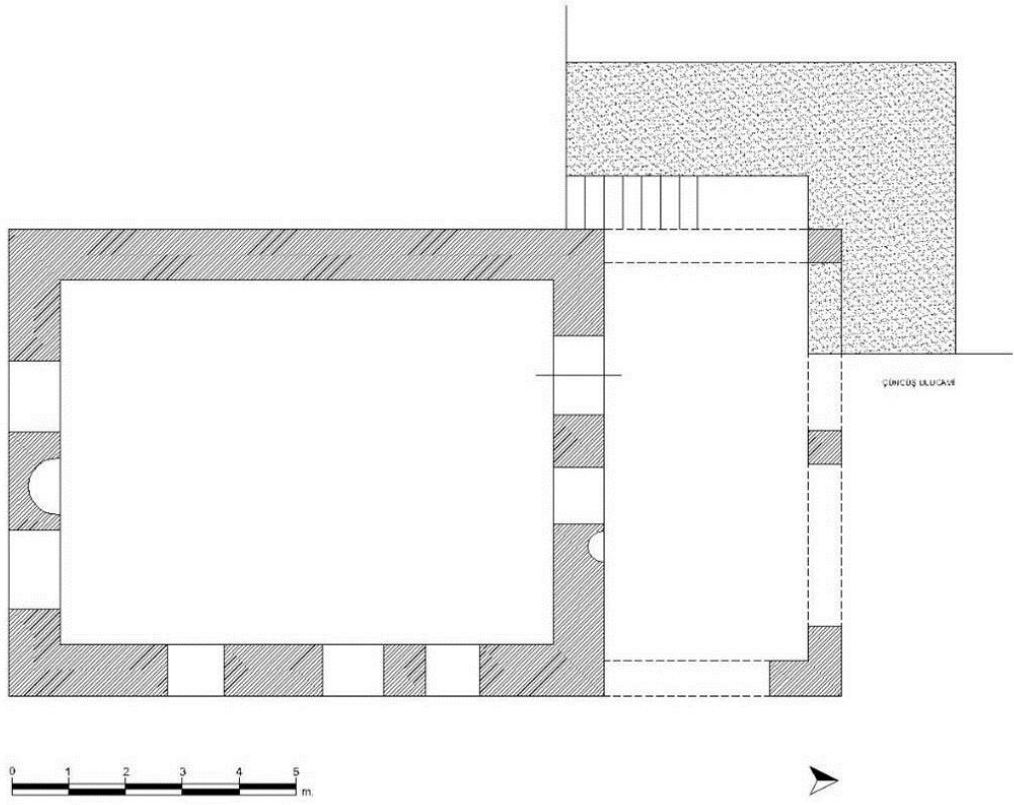
ÇİZİMLER

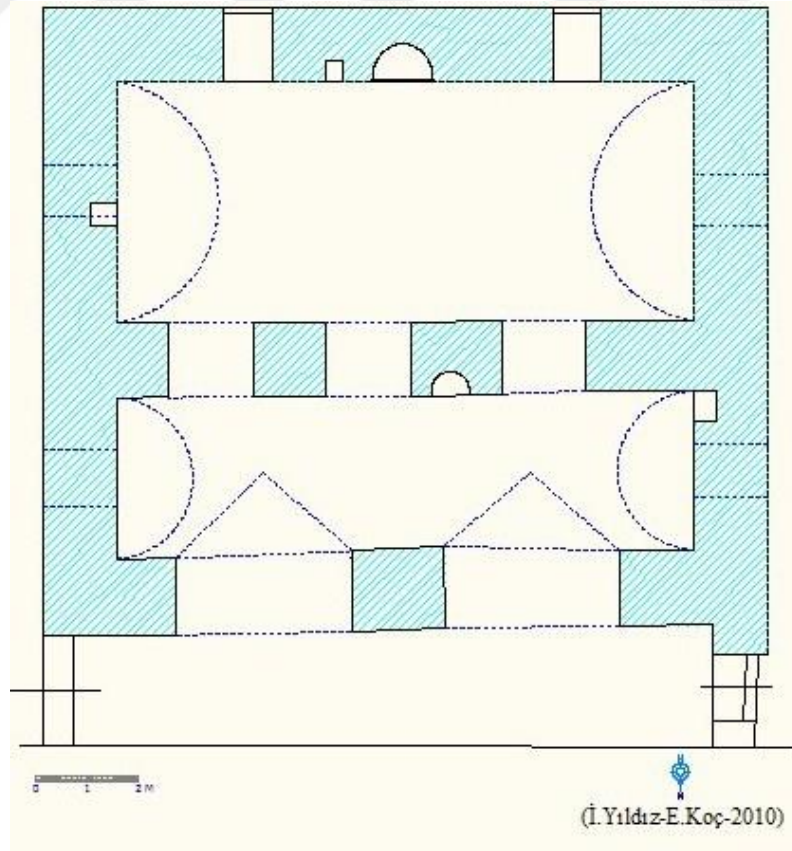
Çizim: 1- Antak Ulu Camii Minaresi'nin Güney Cephe Görünüşü ve Kaide Planı (Bülent Nuri Kılavuz'dan).

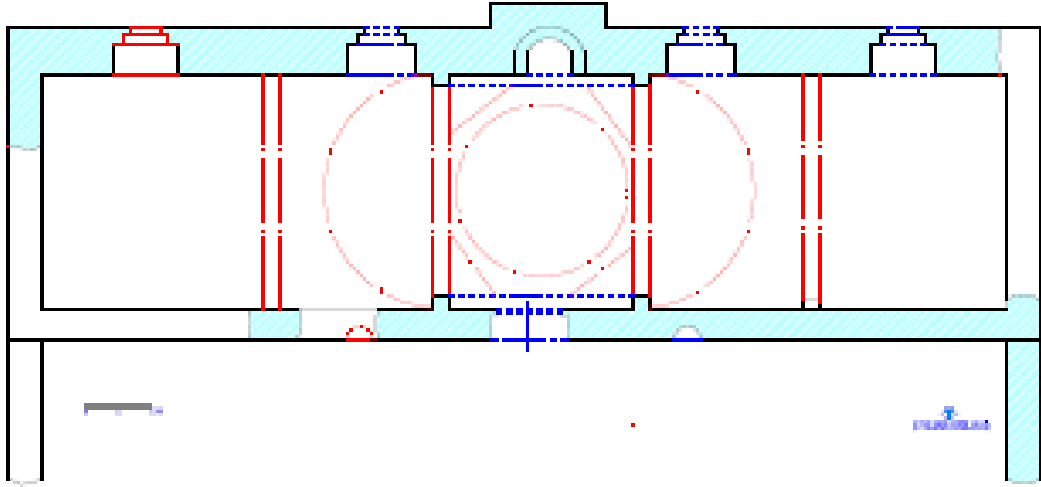
Çizim: 2- Çermik Ulu Camii Planı (Erbil Cömetler'den).

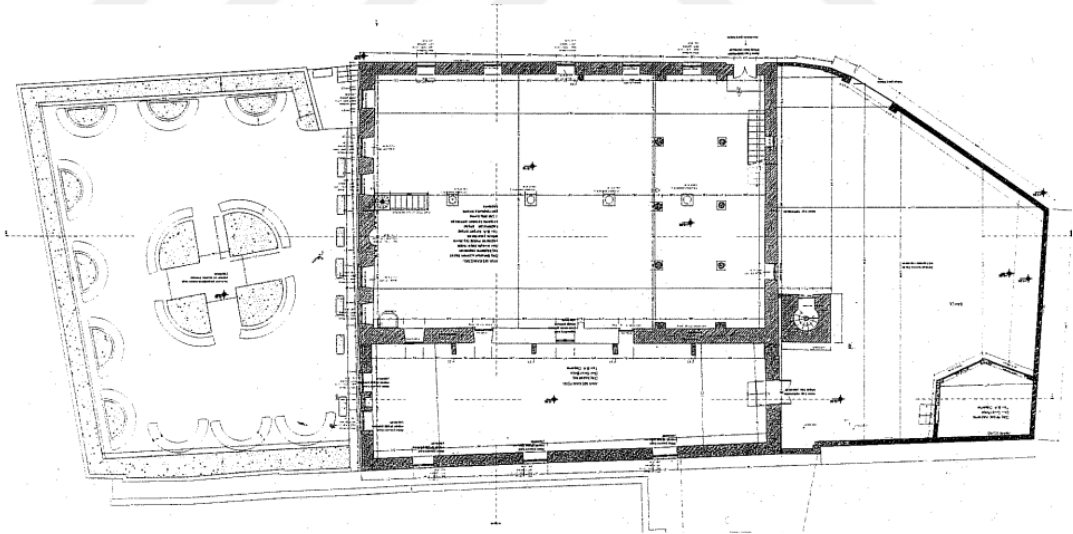
Çizim: 3- Çüngüş Ulu Camii Planı (İrfan Yıldız'dan).

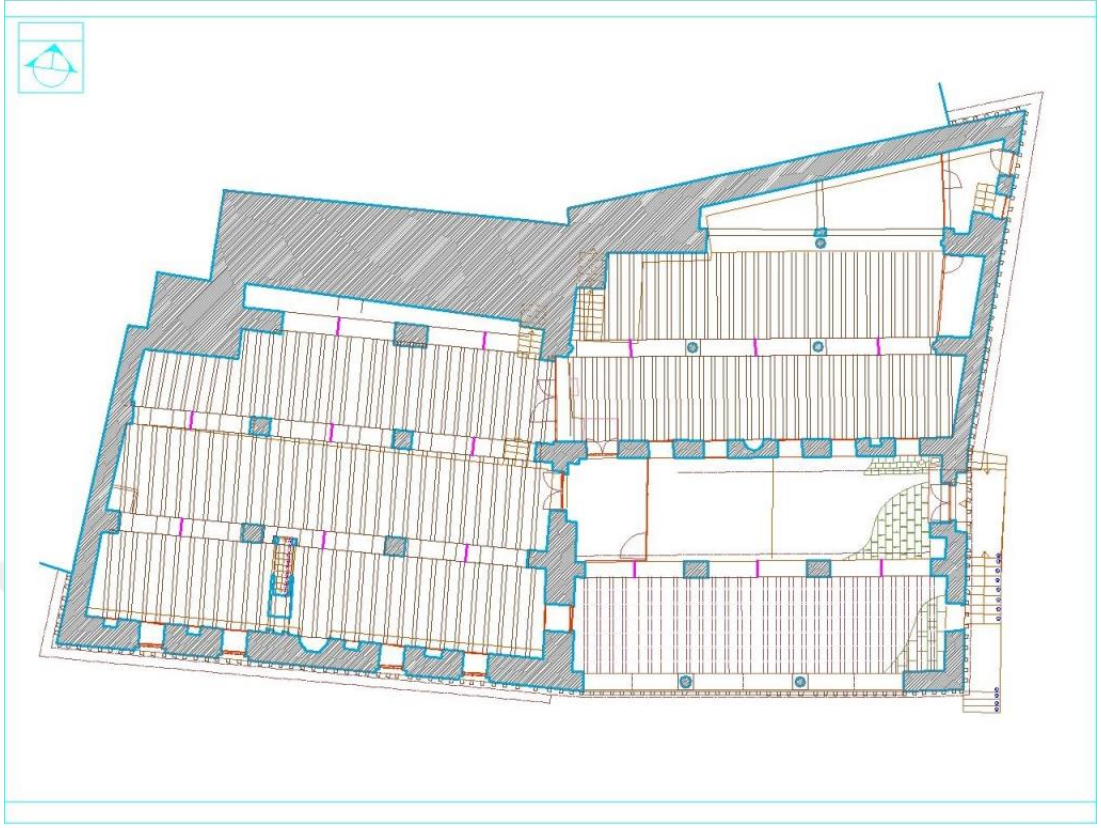
Çizim: 4- Dicle Ulu Camii Planı (İ. Yıldız – E. Koç'tan).

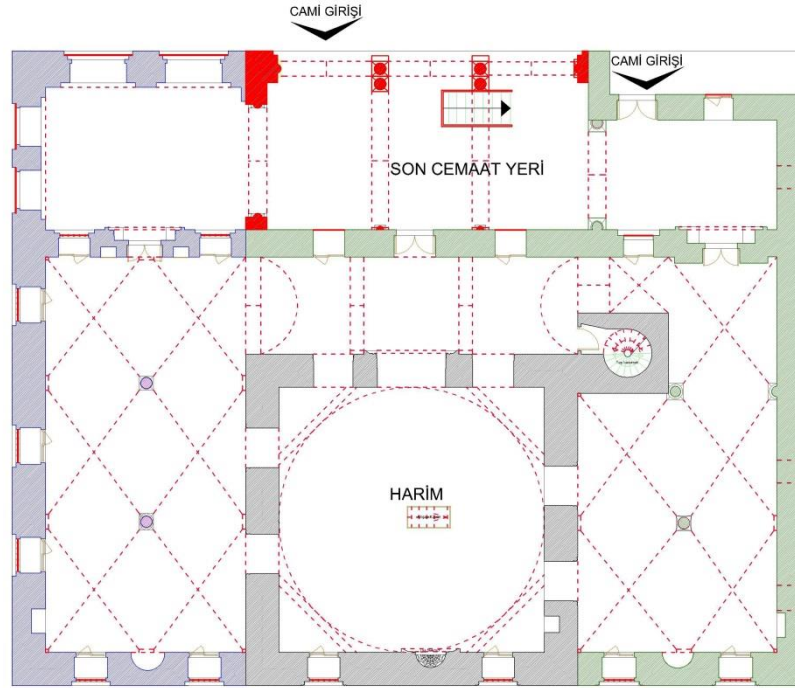
Çizim: 5- Eğil Ulu Camii Planı (İrfan Yıldız'dan).

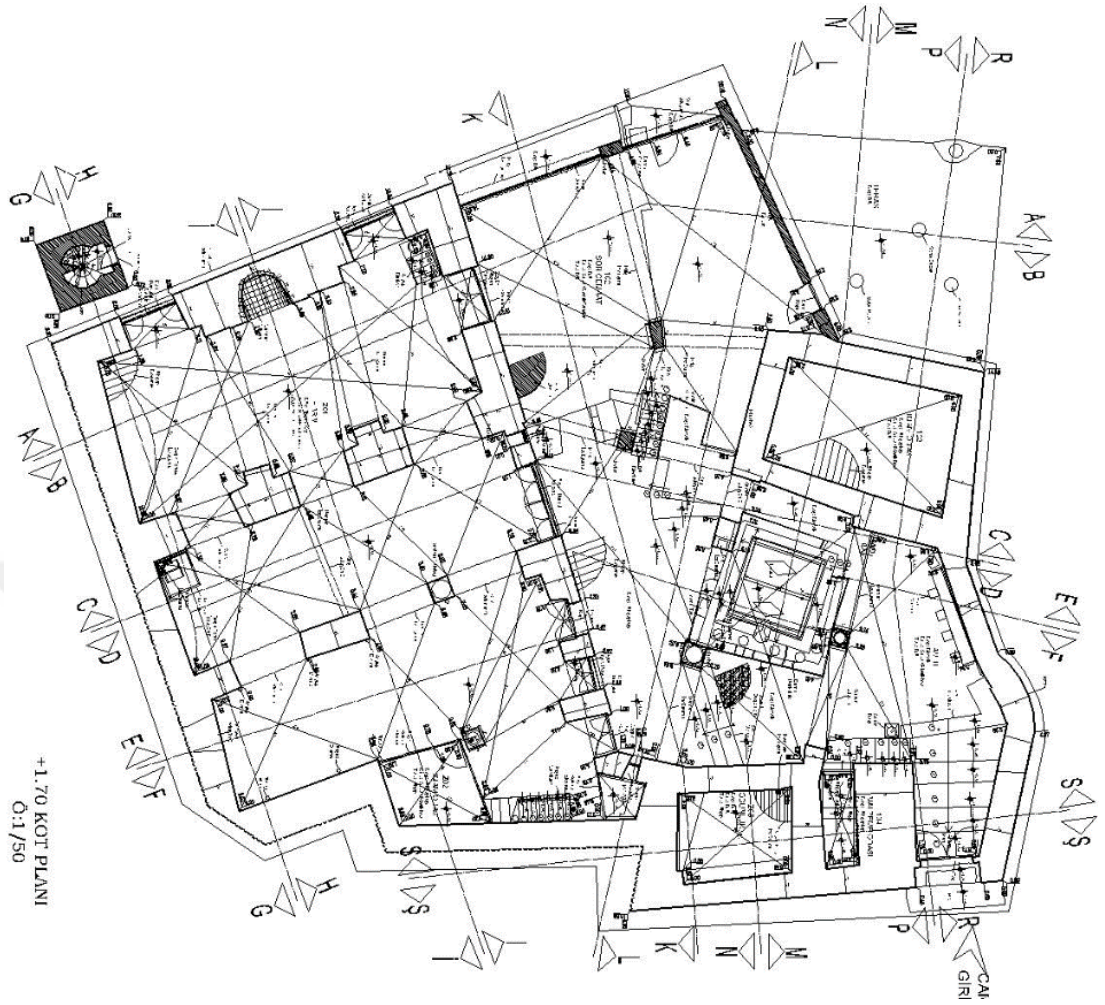
Çizim: 6- Ergani Ulu Camii Planı (Ergani Kaymakamlığı Arşivinden).

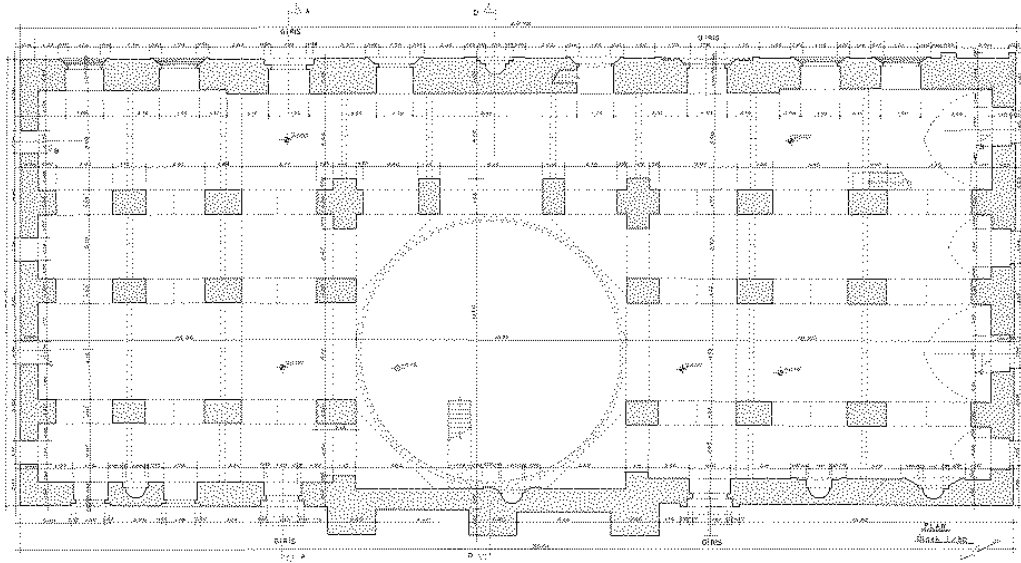
Çizim: 7- Hani Ulu Camii Planı. (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden).

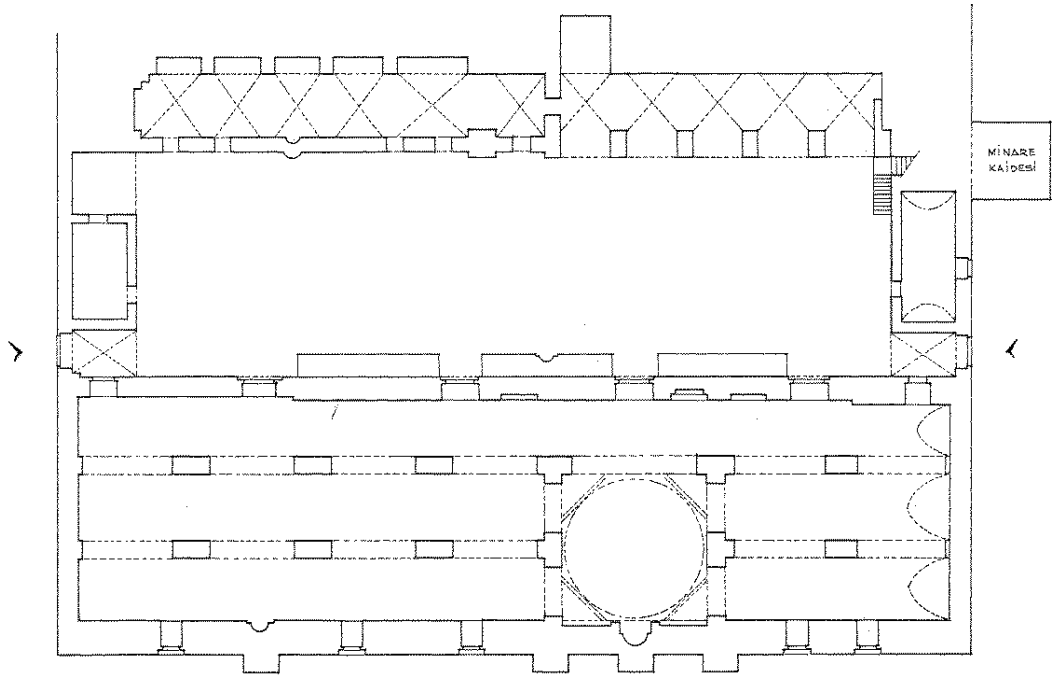
Çizim: 8- Hazro Ulu Camii Planı (Vakıflar Bölge Müdürlüğü Arşivinden).

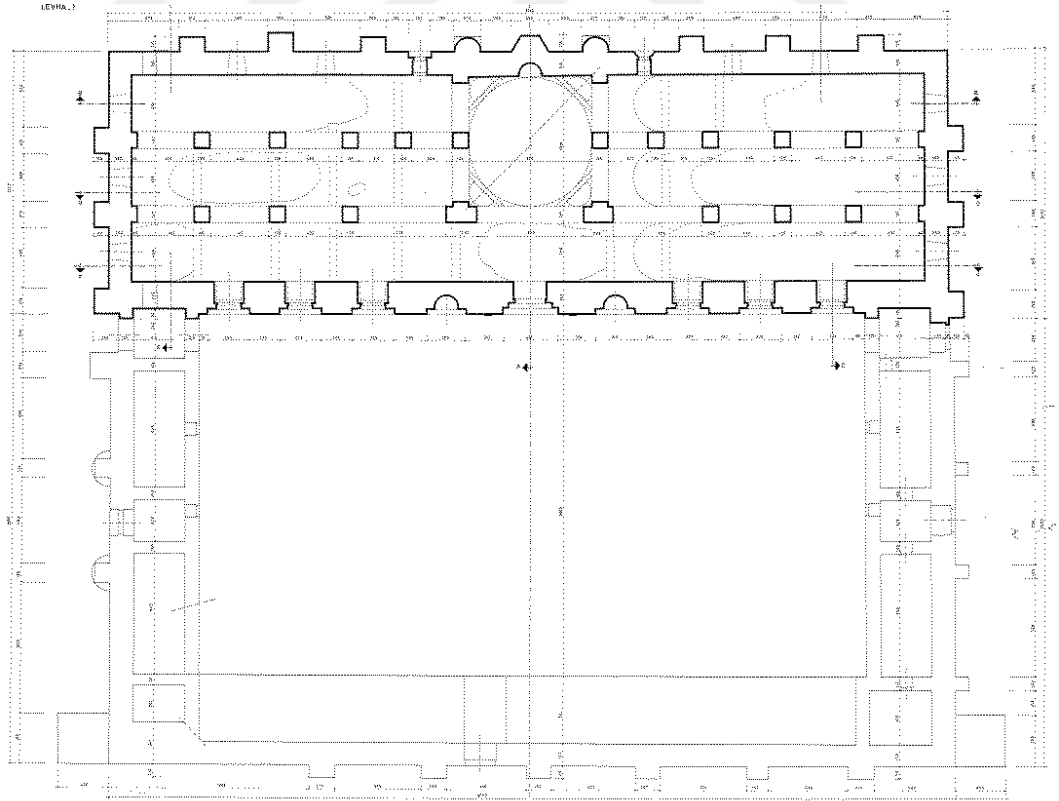
Çizim: 9- Kocaköy Ulu Camii Planı (Kocaköy Kaymakamlığı Arşivinden).

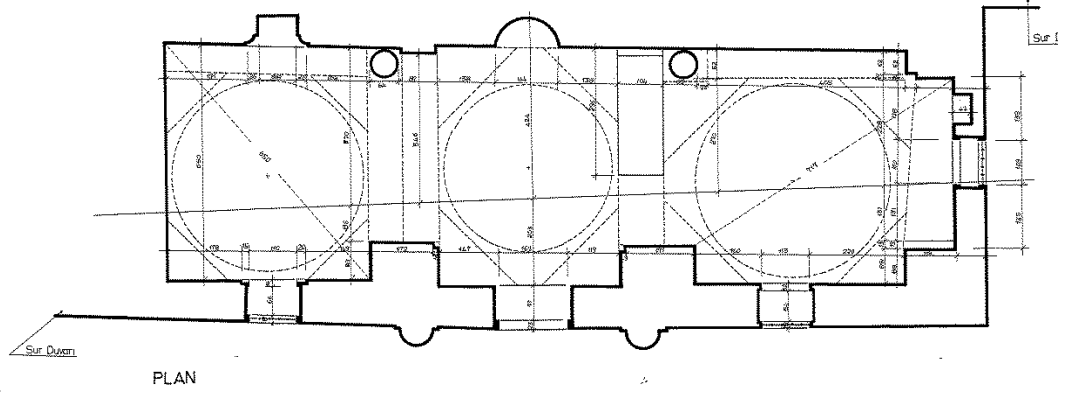
Çizim: 10- Silvan Ulu Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinden).

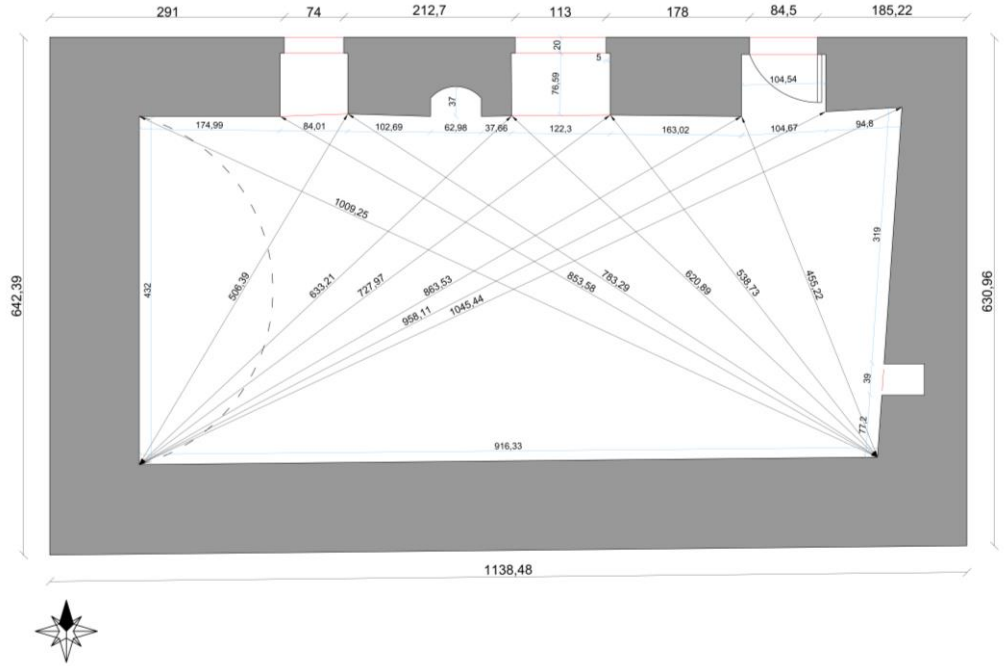
Çizim: 11- Mardin Ulu Camii Planı (VGM Arşivinden).

Çizim: 12- Kızıltepe Ulu Camii Planı (VGM Arşivinden).

Çizim: 13- Ömer Şeddat Camii Planı (VGM Arşivinde).

Çizim: 14- Hani Okur Köyü Camii Planı (İ. Yıldız - M.H. Çimen'den).

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf:1- Diyarbakir Hava Fotoğrafi 2009 (DBB. Arşivi).

Fotoğraf:2- Diyarbakir’da İlk Yerleşimin Başladığı Amida Höyük (2018).

Fotoğraf: 3- Antak Ulu Camii'nin Eski Hali (VGM Arşivinden)

Fotoğraf: 4- Antak Ulu Camii'nin Kitabesi.

Fotoğraf: 5- Antak Ulu Camii'nin Yerine İnşa Edilen Yeni Camii.

Fotoğraf: 6- Antak Ulu Camii'nin Minaresi

Fotoğraf: 7- Çermik Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 8- Çermik Ulu Camii'nin İnşa Kitabesi.

Fotoğraf: 9- Çermik Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 10- Çermik Ulu Camii'nin Güneybatı Görünüşü.

Fotoğraf: 11- Çermik Ulu Camii'nin İç Mekânı.

Fotoğraf: 12- Çermik Ulu Camii'nin İç Mekânı.

Fotoğraf: 13- Çüngüş Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 14- Çüngüş Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 15- Çüngüş Ulu Camii'nin Güneydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 16- Çüngüş Ulu Camii'nin Harim Mekânı.

Fotoğraf: 17- Dicle Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 18- Dicle Ulu Camii'nin Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 19- Dicle Ulu Camii'nin Son Cemaat Yeri.

Fotoğraf: 20- Dicle Ulu Camii'nin Harim Mekânı.

Fotoğraf: 21- Eğıl Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 22- Eğıl Ulu Camii'nin Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 23- Eğıl Ulu Camii'nin Harim Mekânı.

Fotoğraf: 24- Ergani Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 25- Ergani Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 26- Ergani Ulu Camii'nin 2. ve 3. Kitabesi.

Fotoğraf: 27- Ergani Ulu Camii'nin Güney Cephesi.

Fotoğraf: 28- Ergani Ulu Camii'nin Harim Mekânı.

Fotoğraf: 29- Hani Ulu Camii'nin Genel Görünüü.

Fotoğraf: 30- Hani Ulu Camii'nin Onarım Kitabesi.

Fotoğraf: 31- Hani Ulu Camii'nin Güneydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 32- Hani Ulu Camii'nin Kuzeydoğu Cephesi.

Fotoğraf: 33- Hani Ulu Camii'nin Avlusu

Fotoğraf: 34- Hani Ulu Camii'nin Batı Harimi.

Fotoğraf: 35- Hani Ulu Camii'nin Doğu Harimi.

Fotoğraf: 36- Hani Ulu Camii'nin Minaresi.

Çekiliş Tarihi : 1970

Dr. Adil TEKİN

Fotoğraf: 37- Hazro Ulu Caminin Genel Görünüşü (1970 İl Yıllığı'ndan).

Fotoğraf: 38- Hazro Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 39- Hazro Ulu Camii'nin 1. Kitabesi.

Fotoğraf: 40- Hazro Ulu Camii'nin 2. Kitabesi.

Fotoğraf: 41- Hazro Ulu Camii'nin 3. Kitabesi.

Fotoğraf: 42- Hazro Ulu Camii'nin 4. Kitabesi.

Fotoğraf: 43- Hazro Ulu Camii'nin 6. Kitabesi.

Fotoğraf: 44- Hazro Ulu Camii'nin Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 45- Hazro Ulu Camii'nin Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 46- Hazro Ulu Camii'nin Zemin Kat Mescidi.

Fotoğraf: 47- Hazro Ulu Camii'nin Harim Mekânı.

Fotoğraf: 48- Hazro Ulu Camii'nin Mihrabı.

Fotoğraf: 49- Hazro Ulu Camii'nin Minaresi.

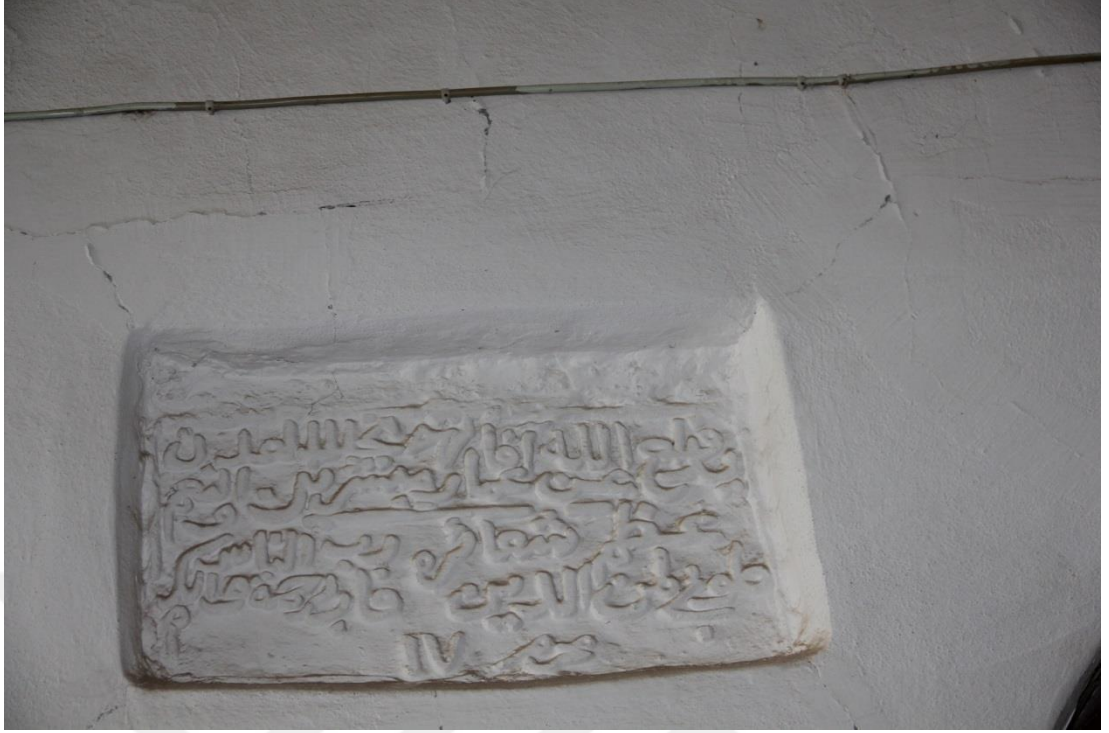
Fotoğraf: 50- Kocaköy Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 51- Kocaköy Ulu Camii'nin 1. Kitabesi.

Fotoğraf: 52- Kocaköy Ulu Camii'nin 2. Kitabesi.

Fotoğraf: 53- Kocaköy Ulu Camii'nin 3. Kitabesi.

Fotoğraf: 54- Kocaköy Ulu Camii'nin 4. Kitabesi.

Fotoğraf: 55- Kocaköy Ulu Camii'nin Kuzeybatı Cephesi.

Fotoğraf: 56- Kocaköy Ulu Camii'nin 1. Sahını.

Fotoğraf: 57- Kocaköy Ulu Camii'nin 2. Sahını.

Fotoğraf: 58- Silvan Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 59- Silvan Ulu Camii'nin Güneybatı Cephesi.

Fotoğraf: 60- Silvan Ulu Camii'nin Doğu Cephesi.

Fotoğraf: 61- Silvan Ulu Camii'nin Güney Cephesi.

Fotoğraf: 62- Silvan Ulu Camii'nin Kuzey Cephesi.

Fotoğraf: 63- Silvan Ulu Camii'nin Harim Mekânı.

Fotoğraf: 64- Silvan Ulu Camii'nin Mihrap Önü Kubbeli Bölümü.

Fotoğraf: 65- Silvan Ulu Camii'nin Ana Mihrabı.

Fotoğraf: 66- Silvan Ulu Camii'nin 2. Mihrabı.

Fotoğraf: 67- Silvan Ulu Camii'nin 3. Mihrabı.

Fotoğraf: 68- Mardin Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf: 69- Kızıltepe Ulu Camii'nin Genel Görünüşü.

Fotoğraf:70 - Silvan Karabehlül Camii'nin Genel Görünüşü.